

Batterij het Loo **K** **N** **O** **B**

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
K&Hjaput

Mesigit Loear
batang

Station Kleine Boorn
Kleine Boorn

Batterij Moeara Baroe

K&Baroe

K&Pekochitan

K&Ploet

Noormahie
Tramway station

K&Embrat

Kasteel

K&Bandan

K&Ban

K&Kali

K&Baroe

K&Pedja

K&Gaten

K&Pekodja

Chin klamp

Einde stad

BATAVIA

K&Petjah korlit

STAD

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1991-6

Manga besa

Tangke

K&Pesafoeran

K&Sawah tio

K&Krendare

K&Tanah

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. L. A. J. Th. Brekelmans, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. J. B. Geerlink,
mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir.
R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, ir. P. C. van
Traa, mevr. M. P. Wolff, prof. dr.
A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U. F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W. J. H. Willems,
mr. C. H. Goekoop, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. C. O. A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C. J. Vriesman, mevr. drs.
M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (t/m 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

193

Ronald Gill

**Jakarta's Urban Heritage, herstel van
het stedelijk geheugen van Kota**

205

Hannedea C. van Nederveen Meerkerk
Fortificaties in Hollantsch Brasil

211

Publikaties

R. J. A. te Rijdt, Een generaal tekent
Nederland (recensie: *Auke van der Woud*)

212

Recent verschenen

met een bericht over H. J. Zantkuijl,
Bouwen in Amsterdam (door *Geurt
Brinkgreve*)

213

Berichten

Mutual heritage: De waterpoort van fort
Nieuw Victoria-Ambon, Monumentenzorg
Curaçao in een cruciaal stadium, ICOMOS
Archeologie: Troje blijft boeien, Kalliope in
beeld, Engeland in vroege middeleeuwen,
Middeleeuws Den Bosch, Prijs Haagse
archeologen, Stadsarcheologie Maastricht,
Bodemvondsten Bleiswijk,
Terpenonderzoek Noord-Nederland.
Monumentenzorg: Uitbreiding Ruïnekerk
Bergen, Amersfoort goed bekeken,
Nieuwbouw Lambertuskerk Vught,
Stichting Bouwhistorie Nederland
Musea: De Nederlandse musea gezien in
internationale context

222

Tentoonstellingen

Fort Loevestein, Geperst glas uit
Leerdam, Straatrumoer, Architectuur als
sieraad van de natuur

224

KNOB

Berichten en mededelingen

224

Summaries

224

Auteurs

*Omslag: Batavia topografische kaart circa
1878. (Bron: Topografische Dienst,
Emmen).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 90, 1991, nummer 6

Jakarta's Urban Heritage, herstel van het stedelijk geheugen van Kota¹

Ronald Gill

'Wat zal er van Oud-Batavia worden', vroeg H.A. Breuning, Ingenieur der Landsgebouwen in Nederlandsch Indie, zich in 1936 af.² Oud en vervallen, moesten tal van historische panden waarin handelshuizen en banken waren gevestigd, plaats maken voor meer moderne kantoorgebouwen. Er was zelfs sprake van een metamorfose van de benedenstad.³ Vooral rond Kali Besar (Grote Rivier) vond een vrijwel volledige vernieuwing van het gebouwenbestand plaats. Volgend op een periode van afbraak en vervanging van historische panden - ook in andere steden op Java, zoals Surabaya - in de jaren twintig, is het niet toevallig dat in 1931 de Monumentenordonnantie van kracht werd.⁴

De gemeente Batavia toonde weinig actieve interesse voor het behoud van historisch waardevolle objecten in de oude stad. In het zelfde jaar waarin Breuning zijn verzuchting slaakte besloot de gemeente de enige oud-Hollandse dubbele ophaalbrug over Kali Besar te slopen, de Monumentenordonnantie ten spijt.

De Hoenderpasarbrug was niet meer berekend voor het moderne verkeer en vormde een belemmering voor de scheepvaart. Het initiatief voor behoud moest komen van particulieren; de Stichting Oud-Batavia wist afbraak ternauwernood te verhinderen en nam de zorg voor restauratie op zich.

Nu, ruim vijftig jaar later, is de vraag over de toekomst van Oud-Batavia mogelijk actueler dan ooit tevoren. Ingrijpende transformaties van Kota staan voor de deur. De voorgenomen ingrepen waarvan enkele reeds vaststaan, kunnen de nog herkenbare stadsstructuur en stadsvorm van Kota voorgoed uitwissen indien bindende richtlijnen voor een ruimtelijke herinrichting uitblijven. De voornemens omvatten de aanleg van een meerstroken autosnelweg dwars door de historische stad die Bekasi in de oostelijke helft van de metropool een directe verbinding moet geven met Tangerang en de internationale luchthaven Sukarno-Hatta in het westen. De doorsteek die moet samenvallen met het huidige spoorviadukt in Kota is ook onderdeel van de noordelijke kustweg die van Bantam naar Oost Java loopt.

Verder staat de verplaatsing van het spoorwegstation Stasiun Kota naar het terrein oostelijk van het voormalige Kasteel op het programma en staat een herstructurering van het Sunda Kelapa gebied als toeristisch centrum op stapel.

In een omvangrijk en ambitieus samenwerkingsproject tussen Indonesische en Nederlandse ministeries is de strook langs de

Afb. 1. Overzichtskaart van Batavia, ca. 1878 (fragment). Opmeting en samenstelling 1874-'78 onder leiding van ing. F. Versteijnen, getekend door A. H. Ecksinga, schaal 1:10.000 (bron: Topografische Dienst, Emmen).

In het westelijk stadsdeel is het oorspronkelijke stratenplan nog duidelijk aanwezig, het oostelijk stadsdeel ligt er kaalgeslagen bij. Behalve de Spinhuisgracht zijn alle grachten gedempt aangegeven, incl. de gracht zuidelijk van het voormalige Kasteel-eiland. Latere kaarten, o.a. de topografische kaart 1:50.000 van Batavia, geven het kasteelterrein nog als eiland aan.

De toelichting vermeldt dat de kaart is samengesteld door het personeel van het Kadaster met behulp van 137 detailkaarten.

baai van Jakarta vanaf Pluit in het westen reikend tot aan Tanjung Priok, Jakarta's oostelijk havengebied, onderwerp van een project voor een ingrijpende herstructurering van Jakarta's noordrand.⁵

De betekenis van Kota als historische kern wordt hiermee getoetst op haar waarde voor de metropool Jakarta met haar tien miljoen inwoners en voor JABOTABEK, de verstedelijkte regio daaromheen.⁶

De eerste voorbode van wat Kota wacht indien een herinrichtingsplan voor de historische stad ontbreekt dient zich reeds aan in het in uitvoering zijnde Batavia Hotel aan Kali Besar West dat door massa en vorm onbedoeld het unieke stadsbeeld van Kali Besar zal verstoren. DKI Jakarta, het bestuurlijk lichaam van de metropool Jakarta, is zich terdege bewust van de haast die geboden is, wil men Kota als herkenbare historische stad behouden. Urban Heritage onderzoek en een historische structuuranalyse van Kota moeten de basis vormen voor het formuleren van richtlijnen voor behoud van de historische structuur en architectuur

in een geactualiseerd stadsontwerp voor Kota.⁷

Urban Heritage onderzoek⁸

Aan de opzet van het Urban Heritage onderzoek voor de historische kern van Jakarta moeten vanwege de voortdurende transformaties bijzondere eisen worden gesteld. Per locatie variëren de veranderingen sterk in snelheid en intensiteit. Een op de problematiek van Kota toegesneden onderzoek heeft daarom de beste kans van slagen indien het uitgaat van een ruimtelijke compartimentering en van de stedelijke constructie van vandaag. De ruimtelijke eenheden kunnen door hun gemeenschappelijke kenmerken als een afgebakend stadsblok worden beschouwd dat als een apart studieobject onderwerp is van onderzoek. Vervolgens kunnen de uitkomsten van de deelstudies als een samenhangend geheel worden ingebracht in het op te stellen stadsontwerp voor geheel Kota.

Zo'n onderzoeksschema speelt bovendien in op de huidige situatie van planvorming in DKI Jakarta. Resultaten van onderzoek kunnen direct worden ingebracht in het sterk gefragmenteerd proces van stadsplanning en stadsontwerp. Onderzoek kan bovendien alert en attent reageren op snelheidsveranderingen in de ontwikkeling binnen een blok en tussen blokken onderling. Directe toepassing van resultaten van het onderzoek komt hiermee dichterbij. In overeenstemming hiermee is voor de inrichting van het Urban Heritage onderzoek van Kota de oude stad in onderzoekskavels verdeeld respectievelijk liggend binnen de belijning van de stadsommuring en daarbuiten. Voor de verkrijging van gegevens over de ruimtelijke, gebruiks- en waarde-aspecten is Kota als stedelijke constructie ter plaatse opgenomen en onderzocht. Met het oog op het onderzoeksdoel is het onderzoek voor elk van de aspecten identificerend en karakteriserend van aard met oog voor kenmerkende details. Vanuit de huidige situatie vond steeds een terugkoppeling naar de geschiedenis van de stadsplek plaats. De uitgevoerde stadsanalyse omvatte drie deelanalyses van de stadsplek, te weten een analyse van:

- historische kenmerken van de bewerkte stadsvloer en (fragmenten van) bebouwing,
- huidige morfologische karakteristiek, met name de ruimtelijk een bebouwingskarakteristiek van ensembles, fragmenten of restanten,
- potenties van gebouwen en stedelijke ruimte voor vernieuwing en hergebruik. De ruimtelijke aspecten die zijn getoetst zijn: het ruimtelijk patroon, de bebouwingskarakteristiek en de architectuur; bij de gebruiksaspecten is gelet op de huidige functies van de bebouwing en het gebruik van de openbare ruimte; bij het waardeaspect is de cultuurhistorische waarde gewogen en haar bijdrage aan het geheel van de historische stad.⁹

Stadsbinnenwijken en stadsbuitenwijken

Kota als historisch bolwerk in de benedenstad van Jakarta, is voor de inrichting en uitvoering van het onderzoek opgedeeld in de voormalige Hollandse nederzetting binnen de stadswallen en drie stadsbuitenwijken. Aan de noordzijde van de stad is dit Pasar Ikan, aan de zuidzijde de buitenwijken Petak Baru en Pinangsia.

Met uitzondering van Pinangsia onderscheiden de stadsbuitenwijken zich van de wijken binnen de ommuring door hun ander schaal en structuur en een veelal grotere bebouwingsdichtheid.

Voor de bepaling van de begrenzingen van de stadsbinnenwijken werd gebruik gemaakt van de genoemde ruimtelijke, gebruiks- en waarde-aspecten als criteria en werd bekeken in hoeverre dit leidde tot groepen in de stadsbebouwing die beschik-

ten over een zekere samenhang en een min of meer uitgesproken eigen karakter. Structuurbepalende elementen zoals de op een aarden baan verhoogd aangelegde spoorbaan en het water van Kali Besar hebben uiteindelijk de begrenzing van de te onderzoeken stadsbinnenwijken gefixeerd. Het centraal in de historische stad gelegen Kali Besar gebied overlapt de voor het onderzoek geïdentificeerde stadsbinnenwijken. Ze krijgt door haar ligging en de hoge beeldkwaliteit van haar stedelijke ruimte en stadsbebouwing als apart onderzoekskavel aandacht. De hieruit volgende gebiedsindelings is:

Stadsbinnenwijken

- Benteng (fort)
- Fatahillah
- Stasiun Kota
- Kali Besar
- Malaka
- Penjaringan

Stadsbuitenwijken

- Pasar Ikan
- Petak Baru
- Pinangsia

Bij de keuze van historisch kaartmateriaal is rekening gehouden met thema's die bij het stadsontwerp voor Kota aan de orde zijn of komen. Het historische basispatroon uit de zeventiende eeuw is in deze methodiek van eenzelfde historische betekenis als de actuele stadsvorm en de hieraan voorafgaande transformaties uit de achttiende, negentiende en twintigste eeuw die van een beslissende invloed zijn geweest voor Kota als morfologisch fenomeen. Afgezien van de kaarten van Clemendt de Jonghe en P.A. van der Parra is daarom voor het onderzoek overwegend gebruik gemaakt van kaart- en fotomateriaal met een datering na 1900.¹⁰

In dit artikel is alleen een uitwerking van de stadsbinnenwijken opgenomen. Elk stadsblok is beschouwd naar drie thema's te weten: de historische ontwikkeling en achtergrond; de actuele situatie en de huidige functionele en morfologische karakteristiek. Als conclusie is per stadsblok het programma genoteerd dat van belang is voor inbreng in het stadsontwerp voor Kota.

BENTENG Historische schets

In het Benteng blok bevindt zich de oudste plek van Hollands Batavia. In het meest noordelijke deel heeft het Kasteel gestaan, het fort (=benteng) dat na 1619 de eerste versterking, het fortje Jacatra verving.

Het Kasteel was, de vier bastions niet meegerekend ca 3,6 ha (200 m x 180 m) groot. Omstreeks 1650 bereikte het haar uiteindelijke vorm. Behalve kantoren, magazijnen en wapenkamers was hier ook de zetel van de gouverneur ondergebracht in het zogenoemde Gouvernement. Het Kasteel was

uitgerust met een water- en landpoort en een speelhuis aan beschermd binnenwater westelijk van het fort. De aanwezigheid van een kasteelkerk herinnert aan de godvruchtigheid van de VOC dienaren. Kerken vormden een vaste uitrusting van elke handelspost van de Compagnie.

Voor het Kasteel bevond zich het Kasteelsbuitenplein, het voormalige galgenveld, zo genoemd omdat veroordeelde dienaren van de VOC hier werden geëxecuteerd. Westelijk van het plein bevond zich de dispens (voorraadmagazijn van de Compagnie voltooid in 1738) en het arsenaal. Oostelijk de Raad van Justitie met het ijzermagazijn, de stallen, personeelswoningen en de oostzijdse pakhuizen van de VOC waarin graan werd opgeslagen. Voltelling van de totaal vier pakhuizen moet in 1752 hebben plaatsgevonden (het eerste pakhuys dateerde echter uit 1633). Doordat ze tevens deel uitmaakten van de vestingwal waren de buitenste pakhuizen aan de buitenzijde uitgerust met een walgang. Zuidelijk van het kasteelplein bevond zich de hoofdwacht en kazerne van de ruitierij ter weerszijden van de Amsterdamse poort.

Deze toegangspoort naar het plein, oorspronkelijk zeventiende eeuw en in negentiende eeuw vervangen, bevond zich in de as van het kasteel die de water- en landpoort met elkaar verbond.

Deze as liep in zuidelijke richting door naar het Stadhuisplein en het Stadhuis en vormde het belangrijkste element van de stedenbouwkundige structuur van de vroeg zeventiende eeuwse Hollandse vestingstad, in die periode geheel oostelijk van de Ciliwung rivier, later Kali Besar, gelegen. Gouverneur generaal Daendels liet omstreeks 1810 het Kasteel met gebouwen slopen. Het puin werd gebruikt voor de opbouw van de nieuwe stad Weltevreden. Ten behoeve van de instelling van de eerste Bataviase stoomtramlijn in 1883 werd een deel van het kasteelplein ingericht als werkplaats voor de Nederlands-Indische Tramweg Maatschappij (NITM). Exploitatie van de stoomtram vond plaats tot 1933.

In het begin van deze eeuw (tussen 1904 en 1918) werd over de zuidelijke strook van het kasteelplein een spoorwegviaduct aangelegd iets noordelijk van de gedempte Amsterdamse gracht.

De negentiende eeuwse Amsterdamse poort werd vlak na de oorlog afgebroken. Vlak voor de oorlog, na 1936, werd de kasteelgracht gedempt waardoor het kasteelplein haar bijzondere vorm als eiland moest prijsgeven.

Huidige situatie en karakteristiek

Van de historische zeventiende en achttiende eeuwse bebouwing zijn alleen nog de dispens, de oostzijdse pakhuizen en delen van het ijzermagazijn bewaard gebleven. De dispens is in gebruik bij de Indonesische landmacht, de pakhuizen en het magazijn

worden door particuliere bedrijven als opslagruimte voor uiteenlopende goederen gebruikt. Na de oorlog en na de afbraak van de werkplaatsen van de NITM, werd het vrijwel lege voormalige kasteleiland aan beide zijden van Jalan Tongkol volgebouwd met voornamelijk opslagloodsen o.a. voor de departementen van onderwijs en mijnbouw. Tussen de loodsen bevinden zich kantoorruimtes en werkplaatsen. Op de plaats van het voormalige bastion Parel is een bioscoop (Bioskop Wijaya) verrezen. Halverwege Jalan Tongkol oostelijk van de weg is een negentiende eeuwse pand afgebroken en vervangen door een gloednieuw complex kantoren met opslagruimten. Behalve dit nieuwe complex is de technische staat van de na-oorlogse bebouwing matig tot slecht. Door een willekeurige plaatsing van de bebouwing langs de afbuigende Jalan Tongkol maakt het gebied een rommelige indruk. Vooral in het gebied van het voormalige Kasteelsbuitenplein is nog hoog groen van een goede kwaliteit aanwezig.

Ondanks de demping van de Kasteelgracht waardoor het kasteelterrein haar vorm van eiland moest prijsgeven, heeft dit oudste deel van Batavia haar karakteristieke terreinvorm door behoud van de oorspronkelijke begrenzingen aan het water van

grachten niet verloren. De westzijde van het eiland aan de oever van Kali Besar ver- toont nog de licht gebogen lijn van de oever van het zeventiende eeuwse speelhuiscom- plex.

Programma voor stadsontwerp

Het Bentengblok behoort tot het oudste deel van Kota in haar oudste vroeg zeven- tiende eeuwse stadsvorm. Een stadsuitleg ter weerszijden van een duidelijk vormge- geven stadsas Kasteel-Stadhuis getuigt van een bewuste stedenbouwkundige vormge- ving en stadsontwerp. Door versmelting van het kasteelterrein met het stadslichaam van de oosterstad ten gevolge van de demping van de Kasteelsbuitengracht, wordt herken- ning van de oorspronkelijke structuur van Kota op deze bij uitstek historische locatie belemmerd. Herstel van het kasteleiland en de historische stadsas Kasteel- Amster- damse poort - Stadhuis als stedenbouwkun- dige en tegelijk cultuurhistorische drager van het oostelijk stadsdeel van Kota is wel- haast onvermijdelijk voor de genezing van het huidige geheugenverlies van Kota. (zie ook Fatahillah blok).

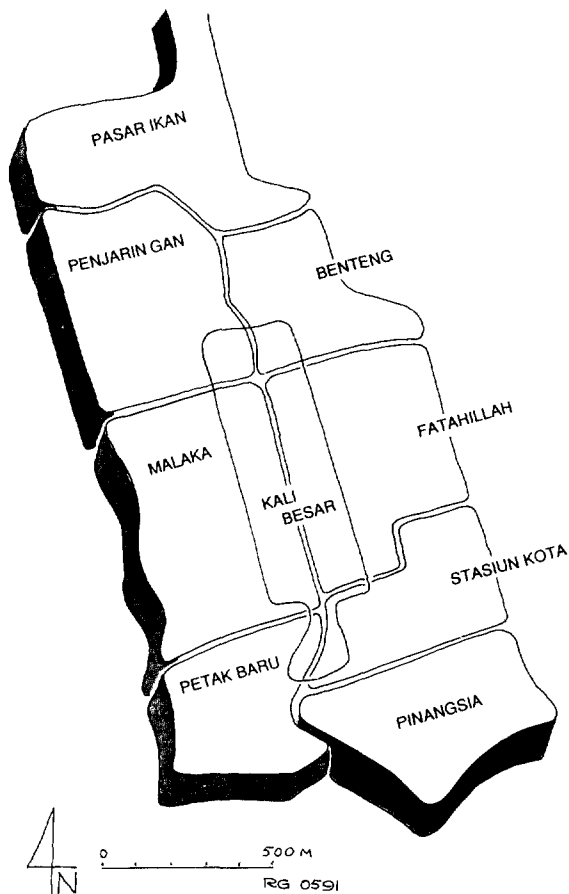
Dispens en oostzijdse pakhuizen ter weers-

zijden van de historische as kunnen zowel ruimtelijk als functioneel een structuuron- dersteunende functie krijgen met een maxi- male open ruimte daartussen. In een ruim- telijk hersteld Benteng blok krijgt hergebruik van de oostzijdse pakhuizen zin en wordt aantrekkelijk. De walgang waarmee de oostzijdse pakhuizen zijn uitgerust is uniek en geeft het complex een grote zeldzaam- heidswaarde.

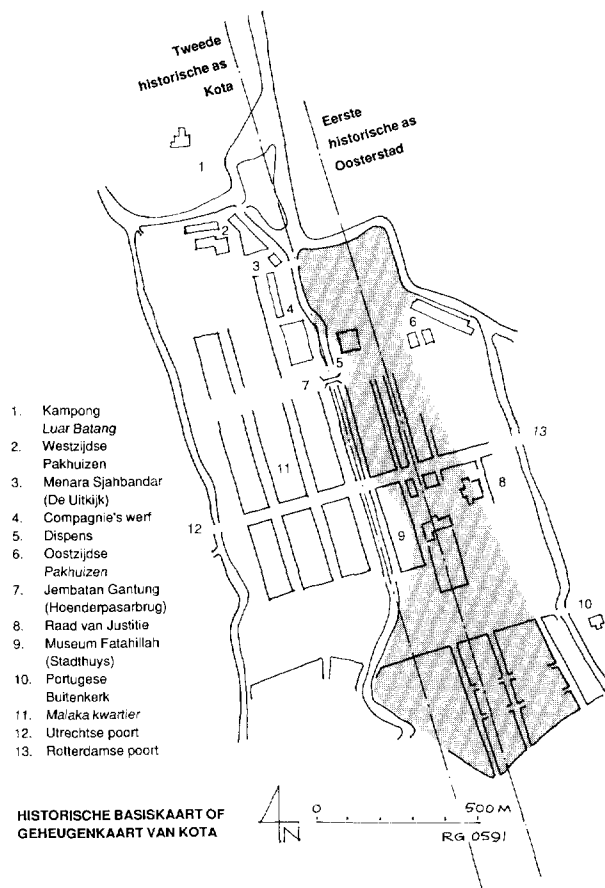
FATAHILLAH Historische schets

In het regelmatige blokkenpatroon van de oosterstad valt in het oudste stadsgedeelte van Kota een verdergaande (langs)deling van straatblokken op door de Prinsenstraat (Jalan Cengkeh) die als stadsas Kasteel en Stadhuis met elkaar verbond. Het rechte tracé liep over het Kasteelsbuitenplein, daar waar Jalan Tongkol begint, de Amsterdamse poort en het Stadhuisplein, nu Taman Fatahillah. Dat er van bewuste stedenbouw- kundige vormgeving sprake was, blijkt uit de asymmetrische langsdorsnijing van de blokken, een konsekwentie van de asym- metrische plaatsing van de stadhuisportico in het stadhuisblok.

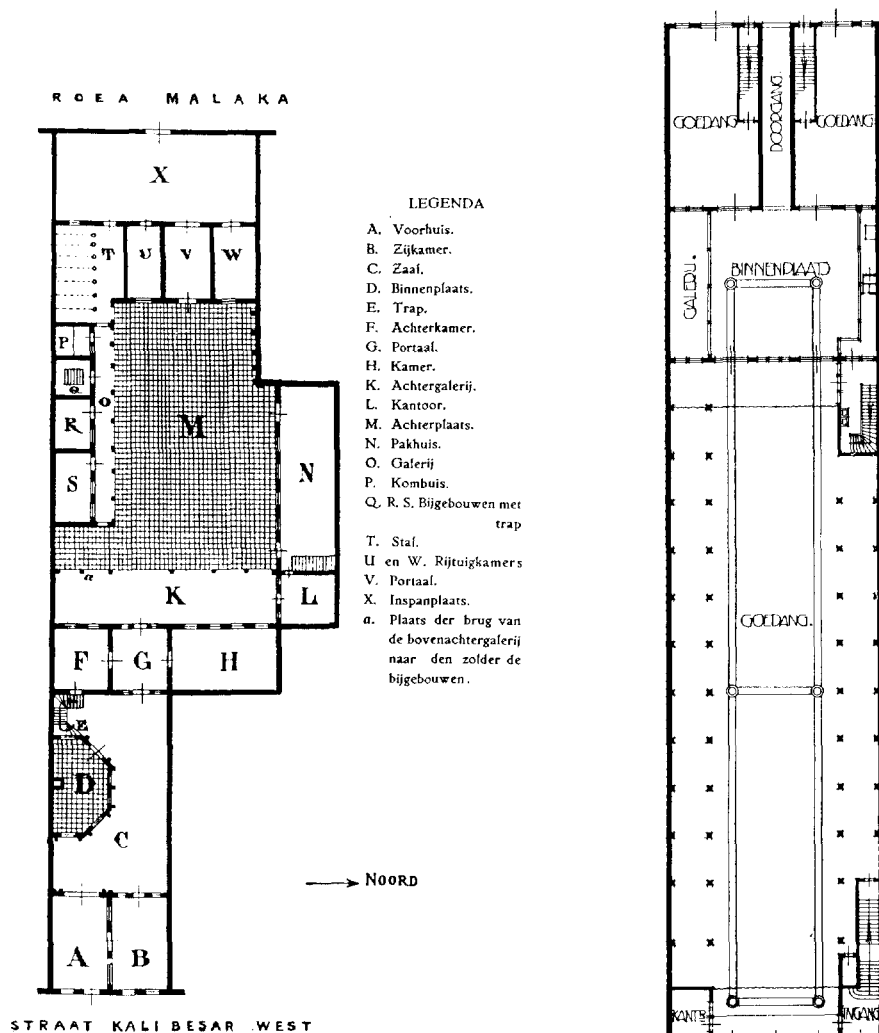
Tot aan 1632 lag deze historische as

Afb. 2. Stadsbinnenwijken en stadsbuitenwijken. Kali Besar krijgt als overlappend blok apart aandacht.

Afb. 3. De uit een historische structuuranalyse verkregen historische basiskaart of geheugenkaart van Kota levert aanknopingspunten op voor het programma voor een geactualiseerd stadsontwerp van Kota (bron: R. Gill).

Afb. 4. Van gracht tot gracht uitgelegde kavels met een dubbele toegang. Links: Een voorbeeld van een achttiende eeuws woonhuis tussen Kali Besar West en Roa Malaka met heren ingang via het voorhuis- en dienstingang met stal, rijtuigkamers en inspanplaats. Rechts: Begane grond van het twintigste eeuws handelskantoor Much tussen Kali Besar Oost en Jalan Pintu Besar (bron: De Haan 'Oud Batavia', dl.2. en Het Ned. Ind. Huis Oud en Nieuw, 1915).

bovendien symmetrisch in het stadslichaam van het oudste stadsgedeelte. Door uitbreiding in oostelijke richting is een asymmetrische asligging in de voltooide oosterstad ontstaan. In de Nederlandse stedenbouw is een zo uitgesproken aswerking als in Kota ongebruikelijk.

Het feit dat Kota, verwijzend naar de geometrie van Stevin's grondplan voor de ideaalstad, een gestichte en ontworpen stad is die bovendien nog in een zeer korte periode werd voltooid, lijkt dit mogelijk te hebben gemaakt.

De Leeuwinnegracht (Jalan Kunir / Pasar Pisang) die aansloot op de Rotterdamse poort vormde de oostelijke ontsluitingsweg van de stad. De Tijgersgracht (Jalan Pos Kota / Jalan Lada) had met haar ruim profiel, bomenbeplanting en een lengte van

maar liefst 750 meter de allure van een voorname allée. Ze stond als woonlocatie in het oude Batavia het hoogst in aanzien en vormde de Europese wijk bij uitstek. Vanaf de voorzijde aan de Tijgersgracht liepen de kavels van de Europese woonhuizen over een blokdiepte van circa honderd meter door naar de achterliggende Kaaimansgracht, Jalan Kemukus, waaraan de dienst-ingangen lagen.

Het huidige Stadhuis, nu Musium DKI Jakarta, is het derde Stadhuis op dezelfde plaats gebouwd. Begonnen in 1707 werd het gebouw in 1712 voltooid. Het Stadhuis is van een sobere monumentaliteit. Het is opgebouwd uit twee verdiepingen met een middenpartij met aan weerszijden vleugels waarin westelijk de Stadsboeien en oostelijk de Compagnieboeien waren onderge-

bracht. Op het voorliggende Stadhuisplein werden doodvonnissen aan burgers voltrokken. In het oudste stadsgedeelte zijn behalve het Stadhuis later ook twee kerken gebouwd. Aan de westzijde van Taman Fatahillah stond de Hollandse kerk met een kruisvorm als grondplan.²

Ofschoon in 1632 met de bouw was begonnen, werd de kerk pas in 1645 voltooid. Het lichaam van Batavia's stichter, Jan Pieterszoon Coen, werd hier in 1634 bijgezet. Gebouwd op een gedempte bocht van Kali Besar had men last van een verzakkende fundering en bouwvalligheid. Nog geen eeuw later in 1732 werd de kerk vervangen. De Nieuwe kerk had een achthoekig grondplan door een koepel bekroond. Toen opnieuw gebreken werden geconstateerd werd later ook deze kerk, door Daendels, afgebroken. De vermeende resten van Coen werden op dezelfde plaats in een speciaal opgericht Stedelijk Museum ondergebracht.³

Voor de bouw van de Lutherse kerk op de hoek van nu Jalan Kali Besar Timur / Pasar Pisang werd de Groene gracht gedempt. De kerk werd in 1749 ingewijd en was omringd door rijen winkeltjes en kroegen wiens huuropbrengst ten goede kwamen aan de kerkkas.

Aan de oostzijde van Taman Fatahillah werd in 1870 het gebouw van de Raad van Justitie in gebruik genomen, nu het Musium Seni Rupa. Het symmetrisch front van het in neo-grec stijl opgetrokken complex heeft een sterke aswerking op Taman Fatahillah. De meeste grachten in het Fatahillah blok werden tegen het einde van de achttiende eeuw gedempt. De Leeuwinnegracht in 1790, een deel van de Amsterdamse gracht (Jalan Kemukus) volgde in 1795, de Tijgersgracht (Jalan Lada / Jalan Pos Kota) werd nog in 1822 doorgegraven naar de Kasteelgracht en eerst later gedempt. In 1883 werd de eerste stoomtram Amsterdamse Poort-Harmonie in de bovenstad Weltevreden ingesteld. Het traject liep door de historische stadsschuin over Taman Fatahillah en door Jalan Pintu Besar (Binnen Nieuwpoortstraat) naar Jalan Gajah Mada (Molenvliet). Zuidelijk van de Amsterdamse poort werd een vulstation ingericht voor het vullen van de 'vuurloze locomotieven'¹⁴ met stoom onder hoge druk. Eerst in 1933 werd op dit traject de stoomtram vervangen door de elektrische tram.

Architect H.P. Berlage maakte in 1925 een ontwikkelingsplan voor het huidige Fatahillah gebied als onderdeel van het Nieuwe Stadsplan voor Batavia.¹⁵

Huidige situatie en karakteristiek

Musium Fatahillah, Musium Seni Rupa, een blokje Hollandse huizen op de hoek van Jalan Teh (Heerenstraat) en Pasar Pisang en enkele achttiende en negentiende eeuws panden in Jalan Pintu Besar zijn de enige nog resterende historische gebouwen

Afb. 5. Een luchtfoto uit 1928 van het Fatahillah, Stasiun Kota en Kali Besar blok. Op de voorgrond het Fatahillahplein met het stoomtrammetje dat op het punt staat de Prinsenstraat in te rijden. De historische as van de oosterstad is goed zichtbaar.

Achter het nog lege bouwterrein voor Stasiun Kota staan de kleinschalige Hollandse en Chinese huizen van het Pinangsiablok in scherp contrast met de massieve kantoorbebouwing van Kota (bron: 'The importance of Java seen from the air', 1928).

van voor de eeuwwisseling. Veel is in de eerste helft van deze eeuw afgebroken om plaats te maken voor commerciële bebouwing en openbare gebouwen. Zo werd een karakteristiek blokje huizen in Hollands-Chinese stijl noordoostelijk van Taman Fatahillah omstreeks 1930 afgebroken voor de bouw van het nieuwe postkantoor van Kota. Vooral het binnengebied oostelijk van Jalan Cengkeh, tussen Jalan Kunir en het spoorwegviaduct heeft sinds de eeuwwisseling een vrijwel volledige kaalslag ondergaan. Dit binnengebied is sindsdien als kampung in een open bebouwing gebruikt en is na de oorlog dicht bebouwd met pakhuizen. De door zwaar vrachtverkeer gebruikte binnenstraten zijn niet verhard en een goede afwatering ontbreekt. Langs het spoorwegviaduct en Kali Ciliwung zijn reeksen krotwoningen ontstaan.

Westelijk van Jalan Cengkeh, de historische stadsas, heeft het gebied een vrijwel identiek grondgebruik, echter met bebouwing en een infrastructuur van betere kwaliteit.

Zuidelijk van deze blokken in Pasar Pisang / Jalan Kunir heeft de voormalige Leeuwinegracht na demping haar oorspronkelijk ruimteprofiel behouden. Karakteristiek is de aanwezigheid van bebouwing uit uiteenlopende bouwperiodes. Van het Nieuwe Bouwen en de vroeg twintigste eeuwse gewoonte om in de Oud-Hollandse bouwstijl te bouwen tot aan fragmenten van achttiende eeuwse Chinees-Hollandse woonhuizen toe. Samen met Jalan Kopi die nu een ingrijpende beeldtransformatie ondergaat (zie Malaka blok) vormt Pasar Pisang / Jalan Kunir de enige doorgaande dwarsverbinding door de oude ooster- en westerstad.

Programma voor stadsontwerp

In het plan dat Berlage in 1925 maakte voor Taman Fatahillah, creëerde hij een Stadhuisplein als 'civic forum' voor Batavia.

Het Stadhuis en het Justitiegebouw schaaft hij rondom een langgerekte open ruimte. Ter weerszijden van het Justitiegebouw projecteerde Berlage gebouwen die als doorlopende noord- en zuidpleinwanden op de bebouwing van het Stadhuisplein aansloten. Op de vier hoeken van het Stadhuisplein plaatste hij waringins als karakteristiek voor Indische pleinbeplanting.

Deze aandacht voor een herinrichting van het plein als onderdeel van een Nieuw Stadsplan voor Groot Batavia gaf reeds toen de waarde van Taman Fatahillah aan voor het geheel van de zich ontwikkelende metropool.

Het historisch stadsbeeld van Taman Fatahillah wordt het best herkend in de omringende bebouwing. Het beeld van de herkenning vraagt echter om ondersteuning en versterking door een ruimtelijke restauratie van het plein. Door de koppeling aan de historische stadsas van de oudste oosterstad wordt haar betekenis boven die van louter pleinruimte uitgetild. Bij de bespreking van het Bentengblok is reconstructie van de historische stadsas middels verbinding met het Bentengterrein, het voormalige Kasteel-eiland reeds genoemd als voorwaarde voor herstel van het stadsgeheugen van Kota als geheel. Een ruimtelijk restauratieplan voor Taman Fatahillah kan gebruik maken van invulbebouwing noordelijk en zuidelijk van het negentiende eeuwse Musium Seni Rupa. De terugligging van het museumge-

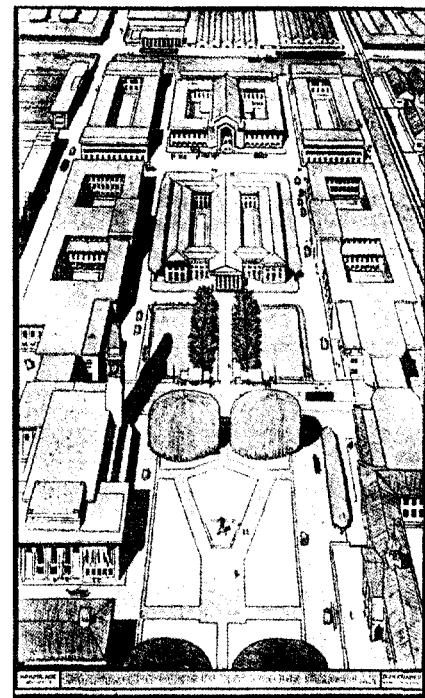
bouw kan hiermee tastbaarder worden gemaakt en haar aswerking op Taman Fatahillah versterkt.

Met het herstel van de historische as wordt bovendien een uniek fenomeen in de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw weer zichtbaar gemaakt.

STASIUN KOTA Historische schets

Tot omstreeks 1630 vormde het Stasiun Kota blok een geheel met het zuidelijker gelegen huidige Pinangsiablok. Gouverneur generaal Specx maakte een eind aan de langgerekte moeilijk verdedigbare vorm van de oudste oosterstad. Bij de planvorming van de westerstad aansluitend aan de oosterstad werd een compacte overzichtelijke stadsvorm nagestreefd en het zuidelijke stadsaanslag tot buitengebied verklaard. In de zo ontstane Zuider-voorstad is deze vroegere verbinding met Batavia binnen de stadsommuring nog duidelijk in het wegenpatroon terug te vinden, o.a. in Jalan Pinangsiablok Timur, de voormalige Buiten Tjegersgracht.

De Nieuwpoort (Pintu Besar) vormde de zuidelijke toegang vanuit de Zuider-voorstad tot de binnenstad. Naast woonblokken langs de deftige Tjegersgracht bevatte het blok ook noodzakelijke niet representatieve voorzieningen zoals het Binnen Hospitaal

Afb. 6. Bebouwingsvoorstel voormalig Stadhuisplein van Dr. H.P. Berlage uit 1925 omvatte het oprichten van pleinwanden voor versterking van de pleinruimte. Toepassing van waringins als karakteristiek voor een Indische pleinbeplanting (bron: IBT, 1925).

en het Ambachtskwartier die een passende situering aan de stadsrand kregen toegevoegd. Het Binnen Hospitaal, ook wel de 'moordkuijl' genoemd vanwege de angst dat men het hospitaal niet levend zou verlaten, werd in 1642 voltooid. Het herbergde later ook de Maleise kerk. In 1798 werd het hospitaal opgeheven en in 1909 verrees op deze plek de Javasche Bank in, zoals Berlage aantekende 'een gemoderniseerde en daardoor slappe Renaissance' stijl.¹⁶ Aan de oostelijke stadsrand bevond zich het Ambachtskwartier met slavenverblijven. Hier vond men de meest uiteenlopende ambachten, van timmerlieden tot spiegelmakers toe. Het slavenkwartier herbergde de arbeidsslaven en ambachtsslaven bestaande uit koelies en handwerkslieden. Het Ambachtskwartier besloeg een terrein van meer dan twee hectare. Daendels hief het kwartier in 1808 op. Met de komst van de spoorwegen in het laatste kwart van de negentiende eeuw verzeiden in het Stasiun Kota blok de kopstations Batavia Noord en Batavia Zuid. Het stationsgebouw van Station Noord bevond zich naast het Stadhuis, het Station Zuid zuidelijker binnen de belijning van de stadsomwalling. De Zuidervoort, de brede open strook buiten de stadswal die als schootveld voor de stadswal fungeerde, werd na de eeuwwisseling gebruikt als traject voor de elektrische tram. Het vrijkomende terrein van zuidelijke stadswal met Stadsbinnen- en Stadsbuiten-gracht werd in 1929 bebouwd met het nieuwe Station Kota en de 'Factory', het gebouw van de Nederlandse Handel Maatschappij gescheiden door een ruim Stationsplein oostelijk van Jalan Pintu Besar Utara, eertijds de Binnen Nieuwpoortstraat. De zuidelijke pleinwand werd gevormd door de op smalle kavels gesitueerde oude bebouwing van Chinese huizen en handelskantoren van het Pinangia blok.

Huidige situatie en karakteristiek

Niet alleen de blokken- en grachtenstructuur van de deftige Europese wijk van weleer is in dit blok volkomen verloren gegaan, ook van de bebouwing is weinig over. Dit gebied wordt nu volkomen beheerst door twintigste eeuwse bebouwing met een eigen verkaveling- en bouwschema. Architect Silaban bouwde in de jaren zestig midden in het blok het kantoor van Bank Negara Indonesia. Een bankgebouw met vijf verdiepingen en een L-vormige plattegrond met vleugels van 110 en 145 meter lengte. Stasiun Kota (1929), Bank Ekspor Impor (de 'Factory', 1929) en Bank Indonesia (Javasche Bank, 1909) werden eerder in grote blokken, elk met een frontbreedte van tussen de 100 en 110 meter gerealiseerd. De maat en schaal van deze gebouwen staan in sterk contrast met de kleinschaligheid van de noordrand van Pinangia waarmee één stedenbouwkundige ruimte wordt gevormd.

De oostelijke rand langs Kali Ciliwung, de locatie van het voormalige Ambachtskwartier, heeft zijn 'back-yard image' niet verloren. Naast rommelige losse bebouwing, waaronder nieuwbouw, is in deze randstrook ook een bijna twee hectare groot gebied met volwassen bomen van de grootste orde aanwezig en in gebruik als houtopslagplaats. Het percentage pakhuizen is in dit blok laag. Jalan Asemka, de voormalige brede open Zuidervoort die de overgang vormt naar Pinangia, de oude Zuidvoorstad, wordt nu benut voor de aanleg van een meerstrokenviadukt, dat naast Bank Exim begint en via Petak Baru zal aansluiten op de westelijke tolweg van Jakarta. Er zijn plannen om Stasiun Kota te verplaatsen naar een terrein oostelijk van het Bentengblok. Het gigantische spoorwegemplacement achter het kopstation komt dan vrij voor nieuwbouw. Of het sterk beeldbepalende stationsgebouw met een nieuwe bestemming behouden blijft is nog niet zeker.

Programma voor stadsontwerp

Terwijl Taman Fatahillah als pleinruimte door bebouwing, stedenbouwkundige structuur en stadsgeschiedenis zich manifesteert als historisch middelpunt bij uitstek van Kota, etaleert Taman Stasiun Kota, het Stationsplein, omringd door jonge monumenten met een hoge beeldwaarde stedelijke dynamiek en ruimtelijke samenhang. Een ruimtelijke restauratie, mede gezien de bestaande functies, als zakencentrum van Kota, ligt voor de hand. Nu reeds beschikt het over een centrale ligging tussen typisch commerciële wijken zoals Glodok, Pinangia en Kali Besar. Een verbeterde bereikbaarheid via het viadukt in aanleg zal de reikwijdte van dit centrum vergroten tot de Noord-Jakarta regio.

Bij verplaatsing van Stasiun Kota kan een herbestemming van het in markant 'tropical art-deco' opgetrokken stationsgebouw met haar ruime stationshallen tot expositie- en handelscentrum van het toekomstige business centre plaatsvinden.

KALI BESAR Historische schets

Bij het plan voor de inrichting van de weststad op haar linkeroever werd Kali Besar in 1631 rechtgetrokken. Van alle grachten heeft Kali Besar de grootste breedte, zo'n 85 meter tussen de overstaande gevelwanden. Deze heeft bovendien als enige een asymmetrisch ruimtetypeprofiel dat zijn oorzaak vindt in het feit dat de westzijde jonger is dan de oostzijde. Kali Besar West werd met haar 32 meter bijna dubbel zo breed aangelegd als Kali Besar Oost. Over de hele lengte van de kali werd de kadestrook gebruikt voor het laden en lossen van prauwen en schuiten en later voor de aanleg van reek-

sen overdekte en open laadloodsen langs de waterkant. Tot aan 1750 moeten de oevers van Kali Besar overigens onbeschoeid zijn geweest.

De gracht had geen uitgesproken woonbestemming zoals de Tijgersgracht in de ooststad. Landinwaarts vormde ze het verlengstuk van het havenkanaal en werd hiermee een centrum van bedrijvigheid voor scheepvaart en handel. De noordelijkste sectie van Kali Besar bevatte dan ook scheepstimmerwerven (Compagnies- en Chinese timmerwerf) en pasars (Groentenrijstmarkt en Hoenderpasar). Behalve het zuidelijke blok van Kali Besar West waar omstreeks 1700 enige rijen Hollandse huizen stonden werd de oost en westzijde tussen de Hospitaalbrug en de Hoenderpasarbrug bijna geheel door Chinezen bewoond die er ook vanuit de woningen en op straat hun nering deden.

Bij het Chinezenoproer van 1740 zijn talloze huizen van Chinezen in vlammen opgegaan. Pas tegen het einde van de achttiende eeuw en later, is na de sloop van de Portugese Binnenkerk, de Hollandse Nieuwe Kerk en de Lutherse Kerk (zie ook Malaka- en Fatahillah blok) de karakteristieke aaneengesloten bebouwing ontstaan. Verstopping van de grachten door vast vuil veroorzaakte toen reeds groot ongerief van banjirs en stank.¹⁷

Aanleg van sluizen moesten zorgen voor spoeling van de grachten en de doorstroming en vuilafvoer verbeteren. In het water van Kali Besar werden in 1745 sluizen aangelegd noordelijk van de Hoenderpasarbrug en bij de Hospitaalbrug. De sluizen openden bij vloed, sloten bij het vallen van het water en werden opnieuw geopend op het laagste waterpeil van de Kali. Nog geen halve eeuw later echter werden de sluizen opgeruimd. Ze vormden een te grote belemmering voor de scheepvaart; sluisdeuren bleven door modderaanslag vastzitten.

Met de openstelling na 1870 van Nederlandsch-Indië voor partikuliere ondernemingen heeft de bebouwing van Kali Besar definitief haar woonfunctie verloren. Deze maakte plaats voor huisvesting van uiteenlopende handelskantoren. Vanaf 1910 werd verandering van bestemming waarbij interieurs volledig werden weggebroken opgevolgd door vervanging. Woonhuizen maakten plaats voor nieuwe bebouwing in Oud-Hollandse stijl en later in de stijl van het Nieuwe Bouwen, zoals het gebouw voor de Courant Nieuws van de Dag.

In 1907 werd de elektrische tramlijn van Voorrij-zuid over Kali Besar Oost naar eindpunt Amsterdamse poort doorgetrokken.

De elektrische tram over Kali Besar, geëxploiteerd door de Bataviasche Electriche Tram Maatschappij (BETM), werd in 1934 opgeheven in verband met de electrificatie van het stoomlijntje door de parallel lopende Binnen Nieuwpoortstraat een jaar eerder.

Ook voor Kali Besar maakte architect H.P.Berlage in 1925 een voorstel voor

rehabilitatie. Dit omvatte in hoofdzaak een verbreding van het water achter Bank Indonesia en Bank Exim en vervanging van de open overlaadloodsen langs de kade door aaneengesloten overdekte galerijen waar ook auto's konden parkeren.¹⁸

Aan afbraak van historische gebouwen werkte ook de overheid mee. Breuning meldde in 1937 dat de enige Oud-Hollandse dubbele houten ophaalbrug (Hoenderpasarbrug) bij besluit van het Gemeentebestuur zou worden afgebroken.¹⁹ Dit is toen door de Stichting Oud-Batavia voorkomen. De brug werd gerestaureerd en het brugdek verhoogd waardoor prauwen weer een ongehinderde doorvaart hadden.

Huidige situatie en karakteristiek

De gemengde woon- en commerciële bestemming van Kali Besar daterend uit de achttiende eeuw is nu vrijwel volledig doorgeslagen naar louter commercieel gebruik. De in het tweede decennium van deze eeuw ingezette vervanging door bank-, assurantie- en handelskantoren heeft zich in de huidige Kali Besar bebouwing tot voor kort bestendigd. Van de achttiende eeuwse huizen aan Kali Besar West zijn slechts enkele bewaard gebleven waaronder het dubbel woonhuis bekend als Toko Merah. Bij drie straatblokken van Kali Besar heeft de transformatie geleid tot een ander gezicht met een duidelijke samenhang in schaal, en deels, architectuur. Het noord-oostelijk blok echter is een rommelige verzameling van kantoor- en pakhuisbebouwing met een verschillende hoogte, pandbreedte, dakvorm en architectuur. Van geheel Kali Besar is dit het blok met de laagste beeldwaarde en komt in aanmerking voor restauratie van het stadsbeeld. In Kali Besar West werd de galerijbouw die de gemeente voor de nieuwe bebouwing voorschreef gehokeld omdat de oude huizen met hun vlakke achttiende eeuwse gevels door de vooruitspringende galerijen in de verdrukking kwamen te staan.²⁰ Het resultaat is nog goed te zien in het Toko Merah straatblok.

Een historisch niet helemaal vreemde functie aan Kali Besar –in Toko Merah was vanaf 1786 het Heerenlogement gehuisvest komt weer terug. In het noordelijk bouwblok van Kali BesarWest wordt in de aaneengesloten rij kantoorbebouwing het Batavia Hotel gebouwd.

Voor de plaats van het nieuwe hotel is gekozen voor de vervanging van een pand op een steenworp afstand van de historische Jembatan Gantung, de Hoenderpasar brug. Het hoofdblok is achthoekig. Uitgerust met zes verdiepingen en een verdiepinghoge kroonlijst steekt het massief boven de bestaande Kali Besar bebouwing uit. De achthoek ligt terug t.o.v. de rooilijn. Een bouwstrook van twee verdiepingen vult hiervoor het gat op tussen de bestaande bebouwing. De verwachting is dat het Bata-

Afb. 7. Gezicht op Kali Besar Barat (foto: R. Gill).

via Hotel een sterk beeldverstorende werking zal hebben op het ruimtebeeld van Kali Besar. Gelet op naam en gekozen locatie, onbedoeld.

Bij vervangende nieuwbouw in het Kali Besar blok moet aandacht worden geschonken aan onderzoek en ontsluiting van het bodemarchief onder de actuele stad. Kota staat hier op de stadsrestanten van het pre-koloniale Jayakarta, daarvoor de havenstad Sunda Kelapa van het Hindu-Javaanse rijk van Pajajaran. Bij de aanleg van de bouwput van het Batavia Hotel is deze kans onbenut voorbijgegaan.

Programma voor stadsontwerp

In Kota is Kali Besar een gebied dat een unieke historische structuur bezit met een hoge herkenbaarheidswaarde. Stedebouwkundig wordt haar betekenis nog vergroot door haar as-ligging midden in de historische stad en de verbinding van deze as met het havenkanaal en de Java Zee. In het stadsontwerp van Kota moet deze as door haar betekenis als (tweede) historische as worden erkend en door middel van een gerichte ruimtelijke restauratie worden hersteld. Langs de as ligt historische bebouwing van een grote diversiteit die zich uitstekend leent voor onderbrenging van huidige en nieuwe Kota functies en voor hergebruik. Het traject vóór Jembatan Gantung voor commerciële kantoorbebouwing en kleinschalige hotel- en winkelbebouwing ten behoeve van het toerisme. Het traject voorbij Jembatan Gantung tot aan Menara Syahbandar, de Uitkijk, voor hergebruik van de zeventiende en negentiende eeuwse pakhuisbebouwing en de achttiende eeuwse dispens. Vooral dit traject dat nu een barrière vormt tussen Kali Besar en Pasar

Ikan moet worden opengeknippt. Het historische stadsgezicht vanaf de Grote Boom naar de Uitkijk toe, nu dichtgeslibt, moet worden ontsloten.

Heringericht met horeca functies en een toeristische pasar en antiekmarkt volgens het Jalan Surabaya model in Menteng²¹, vormt dit noordelijke Kali Besar traject een passende inleiding voor het Pasar Ikan gebied.

MALAKA Historische schets

Het Malaka blok wordt omsloten door Jalan Nelayan (de voormalige Maleise gracht), Kali Besar, en aan west- en zuidzijde door de stadswallen met de stadsbinnen- en stadsbuitengracht.

Het herbergt een zestal straatblokken met een grootte variërend tussen de 2,3 en 3,2 ha die door de Utrechtsestraat (Jalan Kopi) werden gescheiden in een noordelijke en zuidelijke wijk. Vanuit de Utrechtse poort in de westelijke stadswal vormde de Utrechtsestraat de belangrijkste toegang tot de weststad.

Bij de eerste aanleg hadden vijf blokken een woonbestemming. Deze werden bewoond door Chinezen, Portugezen en Hollanders. De zuidelijk gelegen blokken van Kali Besar en Roa Malaka beschikten over woonkavels met een diepte gelijk aan de breedte van het straatblok, circa honderd meter. Na de Tijgersgracht (nu Jalan Pos Kota/Jalan Lada in het Fatahillah/Stasiun Kota blok) de Europese rijkelsgracht bij uitsteking van Oud Batavia, volgde Roa Malaka -zuid als geëgoede Europese woonbuurt. Het zuidelijk straatblok van Kali Besar werd eerst later bebouwd met woningen waarin zich rijke Europeanen vestigden. Valentijn meldt dat aan Kali Besar

Afb. 8. Oud-Hollandse huizen aan Jalan Kali Besar Timur 3. Kenmerkend is de plaatsing van de kap, waardoor bescherming tegen zon en regen wordt bereikt (foto: R. Gill).

noordelijk van de Utrechtsestraat, nu Jalan Kopi, overwegend Chinezen woonden. Het Kali Besar straatblok noordelijk van de in het hart van Kota gelegen fortje Middel-punt werd ingenomen door de Portugese Binnenkerk en de groente- en hoenderpa-sar of kippenmarkt. Tijdens het Chinese op-roer van 1740 werd het door brand verwoest, later herbouwd. De pasar werd in 1690 aangelegd, in 1775 was het gebied nog als pasar bekend. De karakteristieke Kali Besar bebouwing is eerst daarna ontstaan, de vroegste bebouwing is laat achttiende eeuws.

In de straatblokken tegen de westelijke stadsmuur waren voorzieningen met een, naar de opvattingen van de Compagnie, typische randfunctie ondergebracht zoals het Spinhuis, gebouwd in 1651 en in 1715 door nieuwbouw vervangen, en het Chinese hospitaal, na 1740 niet meer in gebruik en in 1820 gesloopt.

Het Spinhuis was als gevang voor ontuchtige vrouwen een voorziening waaraan blijkbaar reeds vroeg in het stadsbestaan van Batavia een grote behoefte was. Weliswaar in een uithoek van de oude stad maar nog juist binnen de stadsmuren bevond zich het weeshuis in de achttiende eeuw gekombi-neerd met het 'Armhuis' wat de buurt achter de voormalige Spinhuisgracht, nu Jalan Tiang Bendera, de naam 'Kampung Miskin' (armenbuurt) op leverde. Dit gedeelte dat nu Jalan Orpa heet, verwijst naar de eer tijds in het Portugees aangeduide 'Rua Orpa' (Weesmeisjesstraat). Jalan Roa Malaka kreeg haar naam (voorheen Jonkersgracht) doordat uit Malaka uitgewezen Portugezen zich hier vestigden na de verovering van Malaka in 1641 door de Hollanders.

Demping van de grachten vond omstreeks

de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw plaats en kort daarna. Een gedeelte van de Maleise gracht (Jalan Nelayan) werd in 1790 gedempt, de gracht in het hart van Roa Malaka volgde omstreeks 1825.

De Spinhuisgracht behoort tot de grachten die het bestaan als gracht het langst heeft volgehouden, ze is als een van de laatste grachten gedempt. Het is overigens merkwaardig dat de Utrechtsestraat de enige dwarsverbinding is die niet met een gracht was uitgerust. Zowel de kaart van Clemend (1770) tonen een straat zonder midden-gracht.

Afb. 9. Jalan Orpa, vroeger Weesmeisjesstraat, aan de rand van het Malaka-kwartier in de vroegere armenbuurt (foto: R. Gill).

Huidige situatie en karakteristiek

Met uitzondering van het straatfront aan Kali Besar (zie Kali Besar blok) is historische bebouwing van vóór de negentiende eeuw in het Malaka blok nauwelijks meer aanwezig. In Jalan Orpa zijn nog een aantal verdiepinghuizen aan vervanging ontsnapt. Vermoedelijk houdt dit verband met de ligging aan de stadsrand resulterend in een geringe interesse en aanzien. In Jalan Malaka staat nog een vroeg negentiende eeuws pand met een breed front tussen fraaie exponenten van het Nieuwe Bouwen. De gemiddelde bouwhoogte binnen het Malaka blok omvat drie lagen, het uiterlijk van de panden wijst op een bouwgeboorte tussen 1910 en 1990. De bebouwing herbergt overwegend kleine en middelgrote handelskantoren. Daar waar er van een woonfunctie sprake is, is dit vrijwel steeds gekoppeld aan het bestaan van de kantoorfunctie. Deze symbiose relatie geldt eveneens voor de kleine (reparatie) werkplaatsen in het gebied.

Een uitzondering op het hiervoor genoemde vormt Jalan Kopi, de voormalige Utrechtsestraat. Hier loopt de bouwhoogte op tot vijf lagen en valt de aaneenschakeling van recent gebouwde bankgebouwen op (tussen Jalan Roa Malaka Utara en Jalan Tiang Bendera Utara blokvullend alleen al vijf stuks op rij, te weten: Bank Arta Pusaka, Bank Surya, Bank Metro, Bank Dagang Negara Indonesia en Lippobank). Ze zijn opgetrokken in een voor het Indonesie van vandaag kenmerkende en situatievreemde bankarchitectuur.

Gelijk het Penjarangan blok dat aan de noordzijde op het Malaka blok aansluit, is de westrand langs Kali Angke/Kali Gedong Panjang, op het terrein van de begin

negentiende eeuw gesloopte stadswal bezet door een compacte pakhuisbebouwing met een rafelige rooilijn aan Jalan Penjarangan/Jalan Orpa. De stadswal vervangende bebouwing aan de zuidrand bestaat overwegend uit een bebouwing van grote negentiende en twintigste eeuwse kantoorblokken. Door de overgang naar de smalle kavels en de kleinere schaal in het zuidelijke aansluitende Petak Baru blok krijgt de stadsrand hier een duidelijke markering in de bebouwing. Elders, behalve bij Pinangasia, wordt de stadsrand door scheidend water gemarkeerd.

Grote transformaties hebben de ruimteprofielen van Jalan Roa Malaka en Jalan Tiang Bendera (Spinhuisgracht) ondergaan. Van beide straten zijn de grachten in het begin van de vorige eeuw gedempt.²²

Verskil in profielbreedte (25, resp. 35 meter) heeft geleid tot een andere inrichting en gebruik van de ruimte. In Jalan Roa Malaka is de oostelijke rijweg als zodanig gehandhaafd; de door demping en opheffing van de westelijke rijweg vrijgekomen ruimte, is als prive ruimte –hier en daar semi-openbaar– bij de bebouwing aan de westzijde getrokken. Hierdoor is een asymmetrisch ruimteprofiel ontstaan. Jalan Tiang Bendera heeft het symmetrisch ruimteprofiel van de Spinhuisgracht behouden. Hier heeft verdichting plaatsgevonden door bebouwing van de gedempte middenstrook tot aan de rand van de naastliggende rijwegen. De bebouwing omvat een mengeling van semi-permanente en permanente bebouwing in een à twee bouwlagen. Functies lopen uiteen; werkplaatsen en kantoorgebouwtjes komen wisselend voor. Op de kop onder Jalan Nelayan is zelfs een moskee verzezen. Oud-Batavia bezat vanouds kerken (Hollandse, Lutherse, Portugese). Samenvattend kan worden opgemerkt dat ondanks een ingrijpende vervanging van gebouwen de stedenbouwkundige structuur van dit blok naar structuur en schaal in aanleg behouden is gebleven.

Programma voor stadsontwerp

Jalan Kopi die het Malaka blok in een noordelijke en zuidelijke wijk verdeelt, heeft zich tot een commerciële strip ontwikkeld westelijk van Kali Besar. Oostelijk van Kali Besar gaat Jalan Kopi over in Jalan Kunir die het Fatahillah blok op dezelfde wijze in tweeën deelt. Samen vormen ze de dwarsas van Kota. Evenals de historische dwarsverbinding met de Utrechtse poort in de westelijke stadsmuur en de Rotterdamse poort in de oostelijke, vormen Jalan Kopi en Jalan Kunir ook nu de enige doorgaande dwarsverbinding voor het in- en uitgaande verkeer in Kota met een poortfunctie aan de as-einden.

Jalan Kopi ondergaat op dit moment een proces van een voortgaande versterking van haar commerciële functie resulterend in een hogere stripbebouwing dan de langs-

gevels van de bouwblokken en vervanging van de karakteristieke smalle parcellering van de voormalige Chinese toko's door brede blokken van samengevoegde kavels. Voor het stadsontwerp van Kota is het van belang dat deze commerciële stripontwikkeling zich niet doorzet in de langstraten van de bouwblokken maar beperkt blijft tot de kopstraten. De langstraten Jalan Tiang Bendera en Jalan Roa Malaka moeten commerciële luwtezones blijven. Beide gedempte grachten die intussen een sterke transformatie van ruimteprofiel en bebouwing hebben ondergaan, kunnen hun verwijzing naar hun historische vorm behouden. Dit kan gebeuren door de bebouwing op de bebouwde middenstrook van de gedempte Spinhuisgracht laag te houden waardoor de overstaande gevelwanden opnieuw de grachtbreedte kunnen markeren. Met een beplanting van bomen kan de nu asymmetrische doorsnede van Roa Malaka opnieuw het beeld van een lineaire ruimte oproepen. Het straatprofiel mag tussen de overstaande gevelwanden geen bebouwing bevatten.

Om zich als luwtezones te kunnen ontwikkelen mogen de langstraten van het Malakablok een woon-werkplaats-kantoorfunctie hebben van een een nader te definiëren maximaal gewicht. Zware commerciële functies kunnen in de kopstraten worden ondergebracht en moeten hier worden gewoerd.

PENJARINGAN Historische schets

Dit noordwestelijk blok van Kota vertoonde een gemengde bebouwing van woonblokken en werk- en opslagplaatsen van de Compagnie.

Achter de noordelijke stadswal tussen de bastions Groningen en Zeeburg bevond zich een bedrijfengebied met 'gedung pala', een pakhuis voor notemuskaat voltooid in 1652, en twee werkeilanden gescheiden door een kolk waar de Spinhuisgracht in uitmondde. Het westelijke eiland herbergde het kruitmagazijn –in 1818 afgebroken–, het oostelijke eiland het Javaanse kwartier. De kolk werd gebruikt voor de opslag van scheepsmasten (het 'mastenhol') en werd in 1790 gedempt.

Op de werkeilanden werden in de negentiende eeuw een achttal pakhuizen in vakwerkbouw op een hoog basement (banjirs!) gebouwd. Oostelijk van de werkeilanden bevond zich het douanekantoor of Pabejan (tolhuis) met de Boom waarachter schepen moesten wachten voor betaling van het tolgeld. De kamping direct noordelijk van de stadsbuitengracht in het vrije gebied ontleent hieraan haar naam Luar Batang (buiten de Boom). Later is de Pabejan tot een forte versterkt en kreeg het de naam Vierkant. Met de aanleg van de westzijdse pakhuizen tussen 1748 en 1759 werd het Vierkant ingesloten. De vlaggemast met mars voor melding van binnenkomende schepen werd in het tweede kwart van de negentiende eeuw (tussen 1826 en 1841) vervangen door de Uitkijk, nu Menara Sjahbandar.

Zuidelijk van de Uitkijk langs de westoever van Kali Besar bevond zich een strook met werven. Achtereenvolgens stonden daar de Compagnieswerf die de werkplaatsen en woonverblijven bevatte van de ambachtslieden van de Compagnie, en de Chinese timmerwerf de voormalige ankerwerf met aansluitend de vis- en rijstmarkt.

In 1846 werd de vismarkt verplaatst naar het huidige Pasar Ikan gebied buiten de stadswallen.

De op het terrein van de ankerwerf en de

Afb. 10. Jalan Tiang Bendera Timur, de oostelijke rijweg van de voormalige Spinhuisgracht. De gedempte gracht heeft in het stadsbeeld haar sporen nagelaten in een met groen en lage bebouwing bezette middenstrook (foto: R. Gill).

vismarkt nu nog aanwezige pakhuizen zijn vermoedelijk omstreeks 1850 gebouwd. In het noorden van het Penjaringan blok, het minst gezonde gebied van de stad, waren de niet-Europeaanen gehuisvest, de Chinezen tot 1740. De namen van de grachten herinneren hier nog aan, zoals de Javaanse gracht het meest noordelijk bij het Javaanse kwartier, de Chinese gracht uitkomend op de Chinese timmerwerf, de Moorse gracht tussen Javaanse- en Chinese gracht en de Maleise gracht, de zuidelijkste gracht van het kwartier van de Vreemde Oosterlingen.

Bij de aanleg van het spoorwegviadukt werd de Maleise gracht (nu Jalan Nelayan) gedempt. Omstreeks diezelfde tijd (tussen 1904 en 1918) is vermoedelijk ook de Spinhuisgracht (Jalan Petak Asem, en Jalan Tiang Bendera) gedempt. De kaart van Batavia en Omstreken uit 1904 toont dat het straten- en grachtenpatroon van het binnengebied van het Penjaringanblok nog goeddeels intact was. De bouwblokken met woonhuizen echter waren reeds groten-deels verdwenen en vervangen door open kampungbebouwing.

Op de strook die na demping van de stadsbinnengracht en sloop van de stadswallen langs Kali Angke/Kali Gedong Panjang, de voormalige stadsbuitengracht, vrijkwam, is een aaneengesloten rand van pakhuizen ontstaan.

Huidige situatie en karakteristiek

Van de historische bebouwing is het achter het voormalige bastion Zeeburg –overigens omstreeks 1945 nog intact– gelegen pakhuizencomplex uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, nog in goede staat. De achttiende eeuwse westzijdse pakhuizen zijn nu in gebruik als Maritiem

Museum Bahari. Met de Uitkijk en het hier tegenover liggende pasar-eiland vormt dit het Pasar Ikan complex, sinds de jaren zeventig als toeristenbestemming bij uitstek en als beeldmerk van Oud Batavia in de markt gebracht.

De Compagnieswerf is nu in gebruik als opslagplaats voor olieproducten. Een deel van het pakhuis werd recentelijk nog door brand aangetast maar kon worden behouden. Van het negentiende eeuwse pakhuis tegenover de dispens werd het dak van het zuidelijk gedeelte volkomen door brand verwoest. Tussen de nog gave bouwmuren is de dakloze binnenruimte herverkaveld en ingevuld met een kompakte kampungbebouwing gescheiden door smalle binnesteegjes. Tegen de pakhuisbebouwing aan is de westelijke oever van Kali Besar, evenals overigens haar oostelijke oever, bedrukt met een lint van krotwoningen die half boven de rivier zijn uitgebouwd.

Ongeveer op de plaats van de gedempte Javaanse gracht is nu een kanaal (Kali Penjaringan) gegraven dat Kali Besar met Kali Angke, de voormalige stadsbuitengracht verbindt.

De stedenbouwkundige structuur van het binnengebied van het Penjaringanblok is mede door de aanleg van het spoorwegviadukt ernstig verstoord. Slechts op een enkele plaats (Jalan Semut en Jalan Tongkol) werden strateinden uit de gescheiden stadsblokken via een viadukt onderdoorgang recht met elkaar verbonden. Voor zowel de gedempte Spinhuisgracht, (Jalan Tiang Bendera/Jalan Petak Asem) en Roeka Malaka/Lepelaarstraat (Jalan Roa Malaka/Jalan Ekor Kuning) werd een rechtdoorgaande verbinding vanwege de kosten niet gerealiseerd. Na de viaduktaanleg is de oorspronkelijke structuur van het binnengebied door een ongecontroleerde bebouwing verder in verval geraakt.

Programma voor stadsontwerp

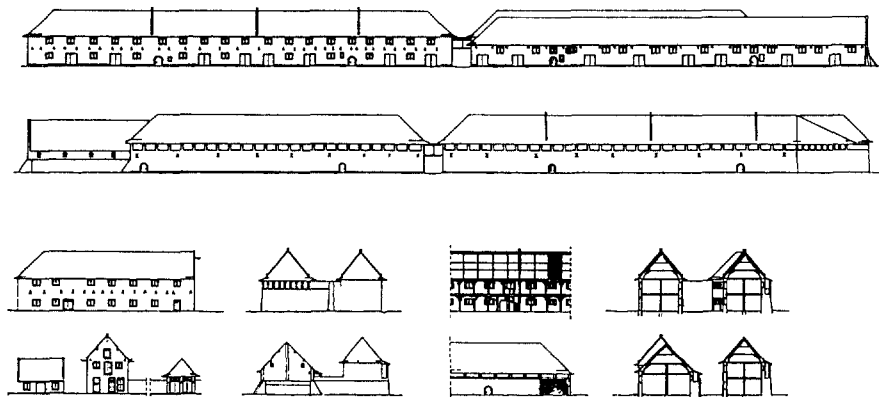
Restauratie van de stedenbouwkundige structuur tot aan Jalan Kambing is goed mogelijk. Het binnen gebied is nu voornamelijk gevuld met reeksen gudang (opslagloodsen) en ongecontroleerde kampung bebouwing van een matige kwaliteit. Langs het buitenstraatfront verbetert de kwaliteit aanmerkelijk en hebben de woningen een meer permanent karakter.

Het toeristische Pasar Ikan gebied kan in de richting van Kali Besar worden ontwikkeld. De oevers van Kali Besar met de strook historische pakhuizen aan de westzijde en het kasteel-eiland en de dispens aan de oostzijde heeft grote potenties en mogelijkheden om Pasar Ikan te verbinden met het brede Kali Besar profiel dat als unieke stedenbouwkundige ruimte met een gave bebouwing van hoge cultuurhistorische waarde, hoog scoort.

De statische gudang-functie van het Penjaringanblok komt in aanmerking voor vervanging door meer dynamische winstgevend bestemmingen. Gezien de nabijheid van het Pasar Ikan gebied als toeristische bestemming, is keuze voor een geïntegreerde hotel en faciliteitenvoorziening voor toerisme voor de hand liggend.

Kota als stadsontwerp

Doelen van het DKI beleid voor de revitalisatie van de oude stad zijn het behoud van Kota als herkenbare historische stad en tegelijkertijd herstructurering van Kota volgens een geactualiseerd stadsontwerp met een hoge toekomstwaarde. Voor Kota betekent dit het opvoeren van de gebruikswaarde van de oude stad. Nu nog gudang, dit is pakhuis van Jakarta, straks een bruisend

Afb. 11. Foto en opmetingstekening van de oostzijdse pakhuizen in het Benteng-gebied (foto: R. Gili; opmeting: S. van Seijen). In de pakhuismuur zijn nog fragmenten aanwezig van de eerste vestingmuur (zie de ingetekende weergang in de opmeting). S. van Seijen werkt in het kader van zijn afstudeerproject TU Delft aan een ontwerp voor hergebruik van de voormalige VOC-graanopslagplaatsen.

centrum. Revitalisatie betekent ook dat verhoging van de gebruikswaarde gekoppeld wordt aan een hoge belevingswaarde van ruimte en bebouwing.

De belevingswaarde van Kota wordt vrijwel volledig bepaald door haar historisch karakter. De voorgaande beschouwing toont aan dat de historische structuur van Kota de bebouwing keer op keer heeft overleefd. Vanuit een gestichte stad met een regelmatig grondplan kon een structuur met een sterke samenhang ontstaan, feitelijk het enige oorspronkelijke restant en het tot vandaag onuitwisbaar gebleken geheugen van Kota. Voor behoud van Kota als herkenbare historische stad is bescherming en versterking van deze uiterst duurzaam gebleken structuur een eerste vereiste. Identificatie van structuurbepalende, -versterkende en -ondersteunende stedenbouwkundige elementen evenals identificatie van structuurverstorende, -vijandige en -vernietigende elementen en van processen die tot positieve en negatieve structuurbeïnvloeding leiden is van primair belang. Voor Kota geldt bovendien dat rekening moet worden gehouden met het incasseringsvermogen van haar structuur en dat te intensief grond- en ruimtegebruik moet worden voorkomen. De bouwblokken, zo kenmerkend voor de historische stad, moeten een zekere ontwikkelingsreserve behouden. Een te nadrukkelijk ontwerp zal al spoedig overbelasting veroorzaken en in stadsontwikkeling volgens Indonesisch recept tot een stedenbouwkundig fiasco leiden.

Structuurbeschermende en structuurversterkende maatregelen dienen minimaal te omvatten:

- behoud en herstel van het regelmatige blokkenpatroon van Kota. Voorstellen voor ontwikkeling van deelgebieden dienen gelijktijdig maatregelen voor structuurherstel te bevatten zoals reconstructie of ruimtelijke restauratie van het oorspronkelijke grachten- en stratenpatroon of profiel;
- bescherming van de blokstructuur van de karakteristieke straatblokken van Kota. Blokranden met een vaak beeldbepalende stadsarchitectuur dienen als 'harde' randen te worden onderworpen aan strikte regels voor bebouwing, waaronder rooilijn, bouwhoogte en profiel, schaal. Blokvulling achter de randen, nu veelal kampung- en pakhuisebebouwing, kunnen als 'zachte' vulling zich vrijer ontwikkelen;
- bewust gebruik van groen als middel voor ruimtelijke restauratie van het historisch stadsbeeld. Groenaanleg kan worden gebruikt voor versterking, ondersteuning en articulering van zowel lineaire als centrale stedelijke ruimten van uiteenlopende vorm; grachten en straten, pleinen;
- herstel en ruimtelijke restauratie van de historische as van de oosterstad, de eerste Hollandse stad van Kota. Hierbij kan een reconstructie van de vorm van het Benteng eiland worden nagestreefd;
- het als stadsgezicht zichtbaar maken van

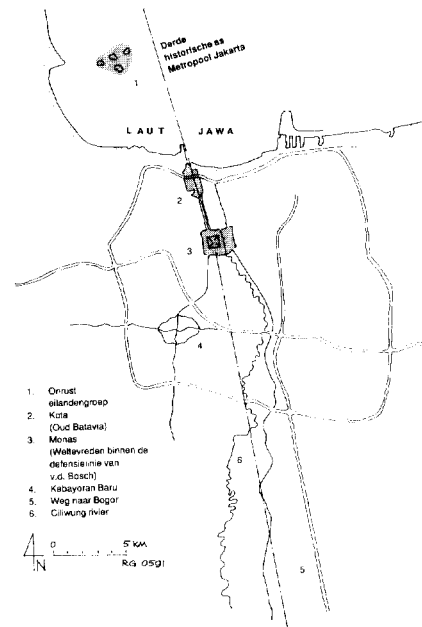
de historische stadsas van de voltooide vestingstad in Kota. Gedeeltelijke herbestemming van Kali Besar en een herinrichting van het noordelijke riviertraject als onderdeel van het Pasar Ikan complex als toeristisch centrum;

- herbestemming van de historisch waardevolle gebouwcomplexen zoals de oostzijdse pakhuizen, de werfpakhuizen aan Kali Besar, de dispens, etc. Succesvolle herbestemming is alleen dan verzekerd indien dit gepaard gaat met een volledige herstructurering van de stadsgebieden waarin de objecten zich bevinden.

In een historische basis- of geheugenkaart²³ van Kota zijn de historische structuur, objecten en kenmerkende historische eigenschappen van Kota genoteerd. Het betreft die aspecten die zich in de actuele stedenbouwkundige constructie nog duidelijk manifesteren en die aanknopingspunten vormen voor het programma voor een geactualiseerd stadsontwerp van Kota. De geheugenkaart toont duidelijk hoe de schaduw van de vroeg zeventiende eeuwse oosterstad is verankerd in het Kota van vandaag. Zo markeert Jalan Pinangsia Timur (Buitenkaaiamstraat) in het Pinangsia blok door haar schuin verloop ook nu nog de bebouwingsgrens van de vroegste Hollandse vestingstad van voor 1630.

Naast maatregelen voor bescherming en versterking van de historische structuur, spelen de morfologische karakteristiek van ruimte en bebouwing en hun potenties voor vernieuwing en hergebruik een rol in het stadsontwerp van Kota. Een beknopte bespreking van deze aspecten per stadsblok is hiervoor reeds bloksgewijs gegeven. De bijdrage van elk van de stadsblokken als een samenhangend geheel aan het stadsontwerp van Kota staat hierin centraal. Van de geïdentificeerde stadsbuitenwijken speelt Pasar Ikan een belangrijke rol in het stadsontwerp van Kota. Het Pasar Ikan blok omvat het Sunda Kelapa havenkanaal en kampung Luar Batang. Hiermee herbergt het een unieke mengeling van fragmenten van negentiende eeuwse Hollandse havenarchitectuur en een traditioneel Indonesische kampung van zeevissers. Tot een van de belangrijkste toeristische produkten van Jakarta ontwikkeld vormt ze bovendien het overgangsgebied in het traject van Kota naar de Java Zee. Pasar Ikan vervult hiermee een sleutelrol in het stadsontwerp van Kota vanwege de historische oriëntatie van Kota op de zee als onmiskenbaar gegeven van haar stedelijke identiteit.

Voor het vaststellen van de aard en omvang van de functionele transformaties die nodig zijn voor een duurzame revitalisatie van Kota, is het nodig dat de rol van Kota op het nivo van de metropool Jakarta opnieuw wordt beschouwd. Alleen al Kota's geografische ligging in de metropool geeft haar unieke mogelijkheden en potenties. Wil men de potenties ten volle benutten dan zal de huidige gudang functie (pakhuistfunctie) van Kota plaats moeten maken voor

Afb. 12. Kota kan als historische stad een bijzondere betekenis krijgen voor de metropool Jakarta en de verstedelijkte regio daaromheen. De as Kota-Monas-Bogor kwalificeert zich als ruimtelijke referentie en identiteits-as voor metropool en regio en als basis voor een programma voor cultuuroerisme.

een meer dynamisch en productief gebruik. Voor Benteng, Fatahillah, Penjarangan en in mindere mate Malaka geldt dat herbestemming van de vele gudangs moet plaatsvinden. Hierbij zullen ook de vele nieuwbouwprojecten met een gemengde kantoor / gudang-functie worden betrokken.

Een regionale beschouwing van de positie van Kota zal ook een herbezinning moeten bevatten van de betekenis van Kota als historische kern in zowel de metropool DKI Jakarta als de zich uitbreidende en verdichtende megastad JABOTABEK. Naast de twee eerder genoemde historische stadsassen krijgt een derde as steeds meer betekenis. Voor deze as werd de basis gelegd in het begin van de negentiende eeuw toen Daendels besloot landinwaarts een nieuw stadscentrum aan te leggen. Kota zelf gaf richting aan deze as door een verlenging landinwaarts via Molenvliet, nu Jalan Gajah Mada / Hayam Wuruk, naar het Koningsplein, nu het Merdeka-plein met het nationaal monument Monas. Verlengd naar Bogor waar Istana Bogor (Bogorpaleis) een belangrijke rol heeft gespeeld in de prille jaren van Republiek Indonesia kan de as de betekenis winnen als ruimtelijke referentie en identiteits-as voor een groeiend JABOTABEK. Deze Kota-Monas-Bogor as als basis heeft bovendien een grote potentie om verder te worden ontwikkeld tot een programma voor cultuuroerisme. Een verlenging van de as noordwaarts naar de tot beschermd monument verklaarde eilandengroep Pulau Onrust, Kelor, Cipir en het tot

recreatief eiland ontwikkelde Bidadari, eertijds bedrijvige werkeilanden van de VOC, vergroot haar betekenis en historisch gewicht. Vanaf Monas zet de as zich zuidwaarts licht geknikt voort. Hiermee heeft Monas, reeds symbool van eenheid en eigen identiteit van de natie, bovendien de symboolwaarde gekregen van 'pivot of change', stedenbouwkundig scharnierpunt van verandering. Een stedenbouwkundige verbeelding van de overgang naar de republiek.

De resultaten van het Urban Heritage onderzoek van Kota vormen een basis en een eerste aanzet voor discussie en verdere stedenbouwkundige uitwerking en aanvulling. Inbreng in het stadsontwerp van Kota zal vooral worden bepaald door toetsing van de resultaten aan lokale mogelijkheden en maatschappelijke context van het Indonesië van vandaag. Hierbij staat een lokale beoordeling van de cultuurhistorische waarde van Kota voor de eigen Indonesische samenleving voorop.

Na Breuning's vertwijfelde uitroep 'Wat zal er van Oud-Batavia worden', is nu, ruim een halve eeuw later, de vraag 'Wat zal er van Kota worden' opnieuw actueel.

Literatuur

F. de Haan, *'Oud Batavia. Gedenkboek uitgegeven door het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen n.a.v. het 300-jarig bestaan der stad in 1919'*, 2 dln, Platen Album en Alfabetisch Register, Batavia 1922.

H.A. Breuning, *'Het voormalige Batavia. Een Hollandse stedestichting in de tropen anno 1619'*, Amsterdam 1954.

'Excursiegids voor Oud-Batavia', Batavia, 1947. De gids werd samengesteld door A.N.J. Thomasen à Thuessink van der Hoop.

Susan Abeyasekera, *'Jakarta. A history'*, Revised edition, Singapore 1989.

Jean Gelman Taylor, *'The social world of Batavia. Europeans and Eurasians in Dutch Asia'*, Madison 1983.

'Jabotabek Metropolitan Development Plan', Implementation Report 1980, Directorate of Urban and Regional Planning, Directorate General of Housing, Building, Planning and Urban Development, Ministry of Public Works, Jakarta 1980.

'The importance of Java seen from the air', G. Kolff & Co., Weltevreden 1928.

Noten

- 1 Kota is de benedenstad van Jakarta, het voormalige Oud-Batavia.
- 2 H.A. Breuning, 'Wat zal er van Oud-Batavia worden', *Heemschut*, 13e jrg. no.3, maart 1936, p.18-23.
- 3 *Batavia als Handels-, Industrie- en Woonstad*, samengesteld in opdracht van de Stads Gemeente Batavia, Batavia-C./Amsterdam, 1937, p.55.
- 4 *Monumentenordonnantie*, Stbl. v. Nederlandsch Indië 1931, no.238
- 5 North Jakarta Development Project (NJDP) wordt in een samenwerking tussen het Indonesische Ministerie van Openbare Werken en de Nederlandse Ministeries VROM, Verkeer en Waterstaat en WVC voorbereid. NJDP omvat landaanwinning, verbetering van de waterhuishouding van Noord Jakarta om de jaarlijks terugkerende banjirs terug te dringen, woningbouw, uitbreiding van het havengebied, werkgelegenheid en ontwikkeling van toerisme.
- 6 R. Gill, 'Cities within the City, the urban transformation of Jakarta from Jayakarta to Jakarta Raya', *POO Memorandum*, Med.v. d. Vakgroep Planning, Ontwerpen en Organisatie, TU Delft, 1990.
- 7 TU Delft en Universitas Indonesia te Jakarta werken samen met DKI Jakarta aan Urban Heritage onderzoek van Kota. In het kader van het NJDP (zie noot 5) zijn ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de RU Groningen (Kunsthistorisch Instituut) betrokken bij het onderzoek.
- 8 Het veldwerk is door de auteur verricht in samenhang met het inventarisatie project dat in maart 1991 is uitgevoerd door een team van UI Jakarta, RDMZ, RU Groningen en TU Delft (zie noot 7). De uitwerking is opgezet als voorbeeldstudie ten behoeve van het stedenbouwkundig planproces.
- 9 Bepaling van de cultuurhistorische waarde kan niet los worden gezien van de geografische en culturele ligging van Kota. Hiervoor dient rekening te worden gehouden met de sociaal-culturele context van de samenleving van vandaag in Indonesië en met de ontwikkeling van een eigen schaal voor beoordeling van gebouwd erfgoed uit een weliswaar verouderde maar niettemin andere cultuur.
- 10 – 'Afbeldinge van 't Casteel en de Stadt Batavia, gelegen op 't groot Eylandt Iava-Maior, int Coninckryck van Iaccatra', door Clemendt de longhe, 1650.
– 'Plan der Stad en 't Kasteel Batavia', in opdracht van P.A. van der Parra, 1770.
– 'Batavia en Omstreken', Topografisch Bureau, 1904, schaal 1:20.000.
– 'Kaart van de Gemeente Batavia', 1918, schaal 1:10.000
– 'Stadskaart van Batavia', 3de bijgew. druk door A. van Weperen, Topografische Dienst, 1936, schaal 1:20.000.
– Luchtfoto Batavia, 1940/45, kollektie R.P.G.J. Voskuil.
– 'Wilayah Jakarta Pusat', Dinas Pemetaan dan Pengukuran Tanah DKI Jakarta, 1979-1980, schaal 1:1000, naar luchtfoto's 1978, 1979.
- 11 Volgens de offsetdruk uitvoering van de Topografische Inrichting van de kaart van Van der Parra draagt dit bastion de naam Robijn. Hierboven is de naamgeving volgens de kaart van Clemendt de longhe uit 1650 aangehouden. De Haan hanteert deze naam ook in de

- afbeelding van de plattegrond van het Kasteel in zijn studie Oud Batavia (Eerste deel, p.148).
- 12 Hiervan is een fraaie makette bewaard in het museum van DKI Jakarta.
  - 13 Dit museum werd in 1938 op initiatief van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het uit 1912 daterende gebouw dat op die plaats stond gehuisvest.
  - 14 H.J.A. Duparc, *'De elektrische stadstrams op Java'*, Dl.9 uit de reeks Trams en Tramlijnen, Rotterdam, 1972, p.10.
  - 15 'Uitbreidingsplan van Batavia', Advies van Dr. H.P. Berlage, *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 1925 nr.23, p.263.
  - 16 H.P. Berlage, *'Mijn Indische reis. Gedachten over cultuur en kunst'*, Rotterdam, 1931, p.31.
  - 17 Keukenafval, straatvuil, puin, verpakkingsmateriaal en handelsgoederen, kadavers en zelfs lijken werden ter verwijdering in grachten geworpen. 'Vuylinsschuyten en ratel' voor vuilophaal mochten niet baten.
  - 18 'Uitbreidingsplan van Batavia', lbiel., p.264.
  - 19 H.A. Breuning, 'Oud-Batavia en Monumentenzorg', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 1937 nr.1, p.6.
  - 20 H.A. Breuning, lbiel., p.6.
  - 21 Er zijn plannen om Pasar Barang Antik, de antiekmarkt, te verplaatsen naar een permanente locatie. Kali Besar Noord is in het nieuwe Kota door ligging, steer en bestaande toeristische attracties van het naastliggende Pasar Ikan gebied een primaire locatie voor permanente vestiging van de Jakarta's antiekmarkt.
  - 22 Volgens de Haan (Eerste deel, par. 494) liet gouverneur-generaal van der Cappellen Roa Malaka dichtwerpen. De kaart van Batavia en Omstreken (Topografisch Bureau, 1904) geeft Roa Malaka en Spinhuisgracht nog als onbetekende slootjes aan. Mogelijk is de functie na demping, zij het gereduceerd, hersteld. De kaart van de Gemeente Batavia uit 1918 toont volledig gedempte grachten.
  - 23 Hier is nog geen sprake van een cultuurwaardenkaart omdat weging van de historische waarden naar de eigen schaal van de samenleving in Indonesië nog niet heeft plaatsgevonden. Een cultuurwaardenkaart van Kota kan eerst na weging worden samengesteld.

Ir. Ronald Gill is architect. Hij studeerde in 1967 af aan de Technische Hogeschool in Delft en werd als architect van Gemeentewerken Rotterdam diverse malen uitgezonden ten behoeve van restauratie- en stadsvernieuwingsprojecten (o.a. in Jamaica, Curaçao, Sierra Leone en Indonesië).

In het kader van Intercity-Coöperation tussen Jakarta en Rotterdam adviseerde hij bij de restauratie van de Hollandse Schouwburg in Jakarta.

Momenteel is hij in verband met een promotieonderzoek gedetacheerd bij de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft; hij verzorgt de coördinatie van het Urban Heritage Afstudeerateliër.

te construeren. In de archieven van de WIC vindt men dan ook naast verzoeken om het zenden van ingenieurs, talloze aanvraaglijsten voor balken en planken en het bijbehorende gereedschap. Het binnenlopen van een schip met dit soort lading aan boord was in het Recife van die dagen telkens weer een vreugdevolle gebeurtenis.

Overigens had dit gebrek aan bouwmate-riaal de Portugezen er al in de zestiende eeuw toe gebracht om in de scheepsrui- men steen uit Portugal en India als ballast mee te voeren. Latere exploratie van het Brazili- aanse binnenland zou aantonen dat er ook daar voldoende geschikte houtsoorten en goede natuursteen te vinden was. Maar de Hollanders waren in 1630 natuurlijk nog niet zover en zij volstonden met de planken uit Patria, die trouwens op hun beurt uit Noor- wegen en het Oostzee-gebied afkomstig waren. Het daar groeiende dennehout had een vaste vezelstructuur, die in het tropi- sche klimaat goed voldeed.

Bouwmeester

De vestingbouwer Tobias Commersteyn was van meet af aan in Brazilië aanwezig. Hij ontwierp het vijfhoekige fort aan de westkant van het eiland Antônio Vaz, waar- op later de uitleg van het eigenlijke Recife, 'Mauritsstad', zou verrijen.

Dit fort werd het paradepaardje van de Nederlandse kolonie en gaf in zijn be- naming van het eerste uur, 'Trotsch den Dui- vel', iets weer van de hooggespannen ver- wachtingen die er aan dit verdedigingswerk verbonden waren. De bouwwerkzaamhe- den werden uitgevoerd door Pieter van Bueren, die als kolonist al vóór de Neder- landse bezetting in het land aanwezig was. Zulks tot grote opluchting van de coman- dant, generaal Diederik van Waerdenburg, omdat de deskundige Commersteyn door ziekte was gedwongen al in de loop van 1630 naar het vaderland terug te keren (in 1637 zullen we hem wederom in Brazilië aantreffen, dan onder het gouvernement van Johan Maurits, graaf van Nassau-Sie- gen).¹ Van Bueren werkte nauw samen met de (vermoedelijk Duitse) ingenieur Andreas Drewisch, die een van de eerste exacte kaarten van het kustgebied maakte.² Hun assistent, ene Sems, was een jonge man, die niet dezelfde kan zijn geweest als de stadsontwerper Johan Sems, die toentertijd 58 of 59 jaar oud was en zo vermaard, dat tijdens zijn aanwezigheid in Brazilië in de annalen op zijn minst zijn voornaam over- geleverd zou zijn.

De bouwactiviteiten vergden veel personeel en een brief van 7 september 1630 aan de Heren XIX van de WIC bevatte het verzoek tot het sturen van 'een meester-steenhou- wer met 12 helpers; een meester-timmer- man met zes knechten; een slotenmaker, tevens keur-meester van sloten; twee goede bouwmeesters; een meester-bolwer- ker; een ingenieur, deze beide laatsten tevens bouwmeesters'.³

De WIC zag de redelijkheid van dit verzoek in en het feit, dat zoveel van de in Brazilië opererende Nederlanders bouwmeesters waren, getuigt ervan, dat de vestingbouw haar volle aandacht had. De volgende namen van bouwmeesters of 'fabrieken' zijn bekend: Frederik Pistor, Egbert Vaer, Pieter Schilder, Haye Dircksz, Hendrik en Nico- laes van Berchem en Willem en Quirijn van Lobbrecht, zoons van de Utrechtse bouw- meester Frederik Matthijs van Lobbrecht.⁴ Laatstgenoemde was zeer nauw betrokken bij het ontwerp en de uitvoering van de stadsuitleg van Utrecht en het is niet ondenkbaar, dat het latere plan van Mau- ritsstad via de Lobbrechtfamilie beïnvloed is.

Van Franse afkomst was de bouwmeester R(h)ené de Monchy, die onder andere in 1638 op last van Johan Maurits van Nassau de oorspronkelijke plaats Recife op de land- tong geheel omwalde en van palissaden en enige bolwerken voorzag.

Een van de meest tot de verbeelding spre- kende figuren was Cristóvão Alves, een vestingbouwer, die aanvankelijk in Portuge- se dienst werkte, maar die in 1630 het Nederlandse kamp koos. Voor zijn landge- noten had hij het sterke ronde, stenen fort op de punt van het rif voor Recife ontwor- pen, het 'Forte do Mar', door de Hollanders het 'Waterkasteel' genoemd. Ook is hij de ontwerper en uitvoerder van het fort 'Sao Jorge' op de rijkust tussen Olinda en Reci- fe, (het 'Landkasteel'). In dienst van de WIC werkte hij mee aan ontwerp en uitvoering van diverse vestingwerken. In 1644 teken- de hij de beroemde brug tussen Recife en Mauritsstad, waarvan Johan Maurits van Nassau de auctor intellectualis was.

Alvares' latere voorstel tot wijziging van zijn oorspronkelijke plan, om, in verband met de te sterk gebleken stroming in het midden van de rivier, tot een boogvormige pijlercon- structie over te gaan, werd door het stads- bestuur in de wind geslagen. Hierdoor dreigde de bouw van deze brug fataal te stagneren. Het is aan persoonlijk ingrijpen van de gouverneur te danken, dat de brug toch nog afgebouwd werd, zij het op een eenvoudiger manier, dan volgens de ideeën van Alvares.⁵ Overigens werd Alvares pas na langdurig procederen voor zijn diensten door de WIV betaald.

Men zou uit de politieke overstap van Alva- res kunnen opmaken dat hij van 'nieuw- christelijke' afkomst was. In de Hollandse periode was het voor de nakomelingen van de tot christen bekeerde joden, die in de zestiende eeuw uit Portugal naar Brazilië waren geëmigreerd, aantrekkelijk en moge- lijk, om tot het oude geloof terug te keren, of om zich naar believen in beide sociale circuits te bewegen. De kolonisten, die in 1630 de zijde van de Hollanders kozen, behoorden vrijwel allen tot deze bevolkings- groep.

Bronnen

Het is met het bronnenmateriaal aangaan- de de forten van Brazilië droef gesteld. Naast algemene theoretische werken uit Europa, inventarislijsten en enkele rappor- tages en reisjournalen zijn er geen specifiek- ke verhandelingen over de vorm-concep- ten, de strategische projectie of specifieke materiaalkeuze voor de bouw van de Brazili- aanse forten overgeleverd.

Aan Portugese zijde bestaat er een instruc- tieboek voor vestingbouwers, 'Methodo Lusitano de Desenhar as Fortificações das Praças Regulares e Irrregulares', maar dit verscheen pas in 1680, dus een halve eeuw na de eerste Hollandse forten op de kust van Brasil.⁶

Functioneel voor de koloniale vestingbou- wers uit die periode was wel het geschrift van Stevin uit 1594, 'De stercktenbouwing'. Hierboven is reeds aangegeven, dat de ont- werpen van de vroege Hollands-Braziliaan- se forten naar de in dit boek vermelde infor- matie zijn te herleiden.⁷ Hiervoor zijn met name de drie plattegronden interessant, die zich in het overzees historisch archief van Lissabon bevinden en waarvan ik in 1982 facsimilia aantrof in het archief van de Faculteit voor humaniora aan de federale universiteit van Pernambuco te Recife. Het betreft plattegronden uit 1763, copieën van verdwenen originelen, uit de Hollandse periode of kort daarna van de forten Trotsch den Duivel, De Bruyn en Oranje.⁸ Een alleraardigste bron is ook het dagboek van een Duitse huurling, Ambrosius Richs- hoffer, die in 1629 in Amsterdam aanmon- sterde, de invasie van 1630 meemaakte en tot 1632 in Brazilië verbleef. Zijn compagnie had herhaaldelijk de opdracht het werkvolk van de nieuwe forten tegen vijandelijke aanvallen te beschermen. Zodoende was hij in staat het bouwproces van nabij te vol- gen. Behalve over 'Trotz dem Teuffel' ver- haalt hij in soms vermakelijke taal van de werkzaamheden aan Fort Driehoek, van de invasie op het eiland Itamaracá en de bouw van Fort Oranje aldaar.⁹

Fort Trotsch den Duivel

Fort Trotsch den Duivel was het meest spectaculaire fort van de Hollandse vesting- bouw in Brazilië. Het was vijfhoekig van vorm en heette dan ook al spoedig minder uitdagend Vijfhoek en nog later Frederik Hendrik. Richshoffers eerste vermelding van Trotsch den Duivel dateert van 27 sep- tember 1630.¹⁰

(-) '*hat man ein Schanz auff Insuy! Antoni Vas ausgesteckt, welche Trotz dem Teufel is genennet worden*'.

Twee en een halve week later komen wij wat aan de weet over de wijze waarop de opbouw en de palissaden gemaakt werden: (-) '*ist an der Schantz, Trotz dem Teuffel, zu bauen angefangen worden, und dassel- ben ein höltzern Wambs mit zwo Batterien auffgeschlagen, vier Feldstücklein darauf*'.

gesteld, die Corps de garde mit Sturmpfählen von eiseren Näglen Creutzweisz beschlagen und ringsumb besetzt, dahinder mit zween Diehlen von Grund ausgefüllt, wohl versehen, darinn alle Nacht ein Compag. von jeder 20 Mann daran gearbeitet'.

('Hölzeren Wambs': een van planken gemaakte beschutting van het geschild en de kanonniers, vlg. 'Planken Wambuis' ten noorden van Arnhem).

Vier dagen later plukte men van deze arbeid reeds de vruchten: 'Den 19 (october, schr.)¹¹ in der Nacht hatte der feind einen Anschlag auff vorgedachte Schantz, da giengen eben unsre Feurrohr aus zu recognosciren, kamen ohnversehens hart auff einander, gaben also lustig feur unter sie, liessen die Trompeten wacker blasen, und wir die Trommen auff den Batterien rühren, davon dann dem dem Feind (der doch sehr starck geweszt) ein solcher schrecken eingejagt worden, dasz er mirt Hinterlassung etlicher Todten, 15 Musquete Banduliers und Lonten, die wir desz Morgens ohnfern der Schantz gefunden, sich eilents wider durch den Wald retirirt'.

Over het arriveren van bouw materiaal noteerde Richshoffer:

'Den 21. seind zwo Jachten, benantlichen Pernambuco und Curae sambt einen Kaufmanns Schiff alhie eingeloffen, bringende 80 Soldaten, und neben dem Proviand auch Schüßkärch, Palisaden, Diehlen und sonst allerhand materialia zu dem schantzen un bauen dienlichen, mit sich'.

De bouw van het fort vorderde gestaag, maar werd voortdurend onderbroken door schermutselingen met de vijand, die bekend met het gebied en gewend aan het klimaat, onder leiding van generaal Matias de Albuquerque vanuit een legerkamp in het binnenland, 'Araial do Bom Jesus' een verbeterd guerilla voerde.

Onze wakkere soldaat bericht hierover:

'Den 18. (november, schr.) wollten wir wider Fassinen zu der Schantz auff den Strand machen, so bald aber der feind solches gewahr worden, setzte er starck auff uns und verletzte ihrer zween, hingegen erschossen wir auch etliche von ihnen die sie in dem amarchiren hernach weggeschleyfft haben'.

'Fassinen'! De trotse burcht die de duivel pretendeerde te trotseren, werd bekleed met takkebossen! Een vermetel vertrouwen in de kracht van het ontwerp en de afmetingen ervan moet de moed erin gehouden hebben. De brede, altijd van water voorziene slotgracht zal hieraan zonder twijfel hebben bijgedragen. De takkebossen waren van mangrove-hout en het bemachtigen ervan was kennelijk riskant, want enige malen heeft hij het over gevechten op de oevers van de Capibaribe. Op 12 maart 1631 wordt eindelijk over de vorm van het fort gesproken bij het verhaal van een twee dagen tevoren gevangen genomen Portugees:

'bey der Schantz Trotz dem Teuffel oder Fünffuck genannt, hierüber kommen, welcher von der Schildwacht hinweg geloffen ist'.

De functionele en symbolische benamingen wisselden elkaar af. Een leuke vermelding is, dat Ambrosius Richshoffer vanwege zijn op school opgedane kennis van het Latijn, in staat was met de Portugese gevangene te converseren.

De afbeelding van Fort Trotsch den Duivel alias Frederik Hendrik alias Vijfhoek, uit 1763, in Lissabon, laat in plaats van vijf vier bolwerken zien en een vierkante plattegrond. Deze heeft het fort tot heden behouden, evenals zijn anachronistische naam 'Forte Cinco Pontas'. Momenteel is er, na een grondige restauratie het stadsmuseum van Recife in gehuisvest, waarin een keur aan documentatie over de Hollandse periode (1630-1654) te vinden is.

Fort Driehoek

Inmiddels, januari 1631, was men op een zandbank tussen het eiland António Vaz, de landtong en het vasteland begonnen aan een ander, ditmaal driehoekig fort:

'Den 22. gegen tag seind wir zimlich starck, auch mit Balcken, Diehlen und Palisaden wohl versehen, auff die kleine Insul gegen Antoni Vaz über gefahren, und allda ein höltzern Wambs mit drey Batterien aufgeschlagen, darauff drey Feldstücklein gestellt, und ringsumb mit doppelten Palisaden wohl verwaret, Nachmittag umb ein Uhr that der Feind einen harten Anfall darauff und schosse so heftig mit Kuglen und Pfeilen, dasz 10 Mann von uns verletzt und

einer todt gebliben, vermeinten uns auch mit Gewalt herausz zu treiben, muszten aber ohnverrichter Sachen und mit Verlust viel Volcks, fein stillschweigent ohne Trommenschlag und jubiliren wider abziehen'.¹²

Ligging, ontwerp en bouwconstructie zouden het ook hier houden want onder niet aflatende vuurgevechten met de troepen van Albuquerque wordt (-) 'mit Gottes Hülff ein schöne Schantz von drey Pünten' uitgestoken en zo snel mogelijk afgebouwd onder bescherming van de compagnie van majoor Von Berstedt, waartoe de inmiddels tot adelborst bevorderde Richshoffer behoorde.

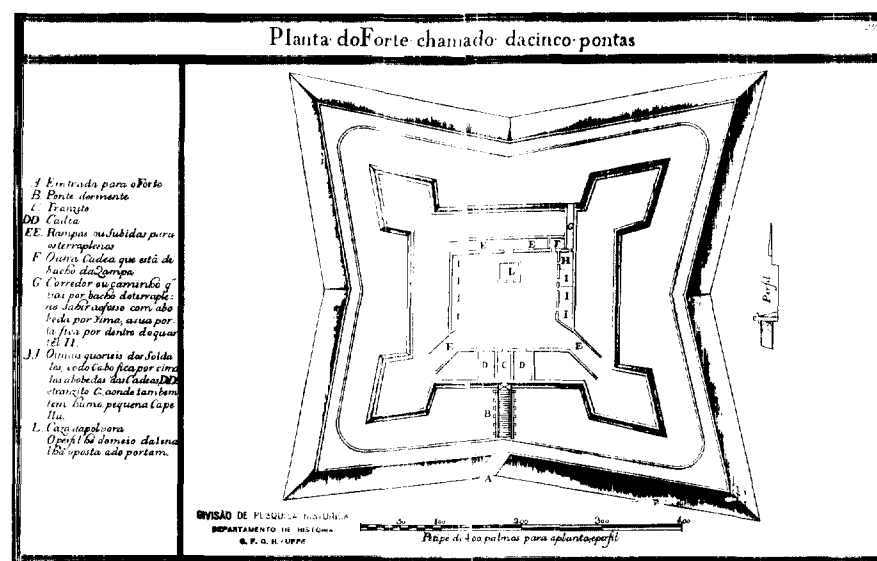
Fort Driehoek speelde een belangrijke rol tijdens het beleg van Recife in 1645, 15 jaar na zijn ontstaan. Het werd ook 'Waerdenburg' genoemd, of 'Kijk in de Pot', van welke naam Richshoffer zelf de verklaring geeft:

'(-) die neue Schantz Gück int Podt (gut deutsch, sihe in den Haven) (-)'.¹³

Van Fort Driehoek bestaat geen nader grondplan.

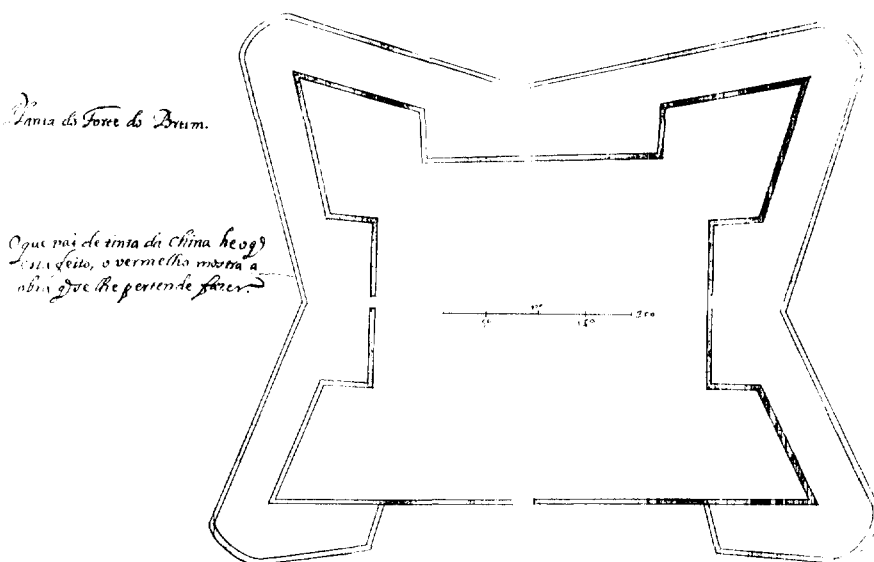
Fort De Bruyn

Helaas vinden we bij Richshoffer slechts zijdelings iets over het belangrijke Fort De Bruyn, dat in 1630 op de plaats van een kleine, Portugese schans gebouwd werd. Het lag (en ligt; in goede staat) aan de oostkant van Recife, aan de kant van Olinda. Het is een vierkant fort, door de Portugezen in de achttiende eeuw ingrijpend gerestaureerd, maar de hoofvorm is bewaard gebleven. Bij de overgave van Brazilië aan de Portugezen in 1654 telde het fort één ijzeren en maar liefst dertien bronzen stukken.

Afb. 2. Plattegrond van Fort Frederik Hendrik rond 1763. Copie naar een verloren gegaan origineel uit de Hollandse periode.

Arquivo Histórico Ultramarino ongenummerd, Lissabon. Van deze en de volgende twee plattegronden bevinden zich facsimilia in het archief van de faculteit voor humaniora van de Federale Universiteit te Recife.

Afb. 3. Plattegrond van Fort De Bruyn. Arquivo Histórico Ultramarino, folder XX nr. 290, Lissabon. Opmerkelijk is, dat het facsimile in Recife getrouw het origineel, in twee kleuren is vervaardigd.

Ter vergelijking: op Frederik Hendrik stonden in 1654 twaalf ijzeren en vijf bronzen stukken en op Driehoek twee van ijzer en twee van brons, maar beide categorieën waren hier van lichter kaliber, dan die op de beide andere forten.¹³

Tegenwoordig is een van de bezienswaardigheden van Fort De Bruyn (Portugees: 'Forte do Brum') een cel, waarin een Brabantse kolonist, Adriaen Verdonck, gevangen zou hebben gezeten, die in 1630 gegevens over de Hollandse troepensterkte aan de Portugezen doorspeelde en die van plan was de legertop tijdens een feestje dronken te voeren en te verraden.

In Richshoffers relaas leest men tussen de regels door de gruwel van het proces, dat zich ongeveer als volgt heeft toegedragen. 'Verdunck', zoals Richshoffer hem noemt, ondernam een ontsnappingspoging, werd gepakt, gemarteld en overleed 's-anderen-daags aan zijn verwondingen. 'Gott sey Lob', want de rechter, in de persoon van generaal Van Waerdenburg zelve, veroordeelde de verrader posthuum tot het laten slepen van zijn lichaam aan twee touwen door vier 'Moriaenen' vanuit zijn cel naar de galgenplaats buiten het fort. Hier werd het lijk alsnog gehangen en vervolgens gevierendeeld, nadat er eerst twee vingers en het hoofd van waren afgehouden.

'Den Kopf auff einem hohen Pfahl bey dem Hornwerck an der Schantz de Brün, am Strandt gesteckt, das eine Vierteyl bey dem Fünthuck oder Trotz dem Teuffel, das andere vor die neue Schantz Guck int Podt an einem Galgen auffgehencket'.

Volledigheidshalve: de overgebleven twee lichaamsstukken werden in Olinda boven op de berg bij Richshoffers convoer gehangen, hetgeen hij maar matig vond.¹⁴ Of de bewuste cel inderdaad die van Verdonck geweest is, is discutabel, aangezien

de Portugezen het fort in de achttiende eeuw grondig hebben gerestaureerd. Op de plattegrond van Fort De Bruyn uit Lissabon zijn de restauratie-plannen duidelijk zichtbaar, want in zwarte inkt is de Hollandse situatie weergegeven en met rode inkt de voorgenomen renovatie. Wel kwam deze grotendeels overeen met het Hollandse grondplan.

Fort Oranje

Fort Oranje ligt op het eiland Itamaracá, ongeveer vijftien zeemijlen ten Noorden van Recife, voor de kustgrens tussen de staten Pernambuco en Paraíba.

De geografische ligging, de rijkdom aan zoetwaterbronnen en de vruchtbare bodemgesteldheid maakten Itamaracá (in die tijd ook 'Tamaracá' of 'Tamarica' genoemd; 'l' betekent in de indiaanse Tupi-talengroep 'water') tot een begeerd oord. Het zou dan ook vier jaar duren, voordat de Portugezen van het eiland verdreven waren.

Oranje dateert uit 1633, dus van na het verblijf van Ambrosius Richshoffer in Brazilië, maar deze weet over de begintijd wel het een en ander te berichten, want: op 12 april 1631 ging Richshoffer met zijn kolonel, Steyn von Callenfels:

(-) 'desz Havens und Castells zu Tamarica sich zu impatronieren, damit die Spanischen Schiff nicht mehr daselbsten einlaufen und dem feind etwas zuführen könnten, dann solches gar ein bequemer ort war, nicht sonderlich weit unter der Stadt Olinda auff der Norder seiten gelegen'.¹⁵

Toen nog kapitein, later opperbevelhebber Sigismund von Schoppe kwam na een paar dagen in een sloep even over naar Olinda met de melding, dat men zich 'unter dem castell vergraben hat'.

Maar tevergeefs zou men trachten het grote fort op de berg, 'Nossa Senhora de Conceição', op de Portugezen te veroveren. Wel slaagde men erin een versterking op te werpen:

(-) 'und ein Hornwerck davor gemacht werden, und denselben von unterschiedenen Orten zu bestreichen'.

Dit was het voorspel tot het zware Fort Oranje dat gebouwd werd in 1633. Van hieruit slaagde Von Schoppe er in 1634 in het fort Conceição binnen te dringen, waar hij zich sindsdien met vrouw en kinderen vestigde om het pas in 1654 te verlaten. Deze capitulatie zou de genadeslag voor het Hollandse Bewind betekenen.

Fort Oranje werd ontworpen en uitgevoerd door Pieter van Bueren, bijgestaan door Andreas Drewisch en wellicht Cristóvão Alvares.¹⁶ Aanvankelijk bestond het gebouw uit leem en hout, maar in 1638 werd het in opdracht van Johan Maurits van Nassau grondig vergroot, voor een deel in natuursteen en deels in baksteen, dat in die jaren veelvuldig ter plekke werd gefabriceerd. Deze renovatie geschiedde onder supervisie van de naar Brazilië teruggekeerde Tobias Commersteijn, die hier zelfs huwde en twee kinderen kreeg, waarvan er een door zijn collega Willem van Lobbrecht ten doop zou worden gehouden.¹⁷ Commersteijns medewerker in die tijd was Cristóvão Alvares.

De vierkante plattegrond is conform de al meermalen ter sprake gekomen klassiek-Italiaanse opvatting die in de zeventiende eeuw nog steeds opgeld deed. Maar dit fort onderscheidt zich door de opvallende, dubbele, in een bocht lopende en van valheken voorziene ingangspartij. Deze entree was opgezet volgens de traditie à la Caernavon (ca 1283) welke nadien op diverse plaatsen in Europa is toegepast. Bij mijn weten is de entree van Fort Oranje op Itamaracá de introductie op het Latijns-Amerikaanse continent van dit, waarschijnlijk door kruisridders naar Europa gebrachte, systeem.

Op de plattegrond uit 1763 is duidelijk de indeling van het fort te zien, de locatie van de soldatenverblijven, de put en het kruithuis. De meest recente restauratie (jaren-70) is ondermeer op deze afbeelding gebaseerd.

In 1645 werden de forten op Itamaracá grondig versterkt. De koopman Johan Nieuhof die in dienst van de WIC van 1640 tot 1649 in Brazilië verbleef en in Recife enige tijd het beheer over de suikerwaag voerde, weet hierover in zijn reisjournaal het volgende te vertellen:

'Ook wert het fort om de kerk (Conceição) en het fort Oranje met stormpalen voorsien. Voorts vonden de Hoge Raden, op aenschrijven van den oversten luitenant Garsman en Dortmon, goet het fort om de kerk met een conterscharp te versterken, om een Comp. Brasiliaenen met hunnen vrouwen en kinderen daer in te logeren, en als-

dan de rest van de Brasiliaanen na beneden in het fort Oranje te brengen, om des te beter verzekert te zijn. Men deed ook de reduit, tot bevrijding van de waterplaetse, in aller maniere op en gansch weerbaer tegen een aenval te maken: alzoo dat fort zonder water niet houwbaer geoordeelt wert, noch waerdigh om de kosten tot verstercking daer aen te doen'.¹⁸

Deze passage toont aan dat de put die bij de opgravingen rond 1975 midden op het plein binnen Fort Oranje werd aangetroffen en die opgetrokken bleek uit gele 'Jsselsteentjes' voor de watervoorziening niet voldoende was. En tevens dat de vroede vaderen de kleintjes betreffende kosten en baat niet uit het oog verloren. Hadden zij dit wel gedaan, dan was het met de Braziliaans-Nederlandse geschiedenis ongetwijfeld anders gelopen.

Fort Ernestus

Fort Ernestus was een schans uit 1630, die om een bestaand Franciscaans klooster, Santo Antonio, heen gebouwd was. Het lag op de andere punt van het eiland António Vaz en was dus de tegenhanger van Fort Frederik Hendrik. Deze versterking werd in de komende jaren steeds meer uitgebreid, tot er een echt fort ontstond, dat met Fort Driehoek tegen aanvallen, die vanuit het binnenland en via de rivier de Capibaribe konden komen, gericht was. De naam 'Ernestus' had het fort al vanaf het eerste begin, dus de veronderstelling, dat het naar de in 1638 bij Bahia omgekomen jongere broer van Johan Maurits, Johan Ernst, genoemd zou zijn, is onjuist. Behalve de markante afbeeldingen op diverse landkaarten, is van dit fort niets over. Momenteel staat in Recife op die plaats het gouvernementsgebouw, waarin in het

trappenhuis een glas-in-lood raam is aangebracht, waarop Johan Maurits van Nassau staat afgebeeld in zijn hoedanigheid van gouverneur, terwijl hij in 1638 de instelling bekend maakt van de gemeenteraad waarin alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd waren. In de Braziliaanse en met name de Pernambucaanse samenleving wordt deze proclamatie algemeen als het eerste blijk van democratisch beginsel *avant-la-lettre* beschouwd.¹⁹

Fort Prins Willem

Van Fort Prins Willem (1633) bestaan geen plattegronden of bouwtekeningen meer. Wel is er een tekening van Frans Post, de schilder van zeeslagen, kaarten, landschappen, flora en fauna, die evenals zijn collega Albert Eeckhout als documentalist door Johan Maurits in 1636 persoonlijk was gecontracteerd. Van deze tekening werd door Jan Brosterhuis een gravure gestoken ten behoeve van de uitgave in 1647 van de geschiedenis van het gouverneurschap van Johan Maurits van Nassau door Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia*.²⁰ De tekening toont een fors opgezet houten bouwwerk op een aarden wal, omringd door een zo op het oog aandoenlijk naïef stelsel van palen, dat nochtans weldegelijk op zijn verdedigende functie berekend was. Prins Willem verdedigde de monding van de rivier de Affogados en daarmee een deel van de route langs de kust zuidwaarts, naar de suikervelden van Pernambuco, het latere Alagoas en Sergipe.

Slotopmerkingen

Het aantal Hollandse koloniale forten *all over the world*, was niet gering, Temminck

Groll noemde in zijn artikel in het jaarboek van Menno van Coehoorn 1989-1990 een aantal van rond de 85. Hiervan betrof het merendeel originele ontwerpen en slechts een minderheid berustte op vroegere forten, veelal van Portugese makelij.²¹ De recent verschenen grote inventarisatie van Lancker omvat maar liefst 700 Nederlandse koloniale forten en handelsposten.²² Langs de Hollands-Braziliaanse kuststrook lagen in 1654 39 forten en schansen, de kleinere bolwerken met vaak maar één stuk geschut niet meegerekend. Dit impliceert de importantie die aan de verdediging van de Braziliaanse kolonie, gehecht werd. De neergang en tenslotte ondergang van het gebied voor de WIC is te danken aan het feit, dat de defensie-uitgaven onevenredig hoog werden geacht in verhouding tot het gewenste inkomen. De strategische condities tot behoud van het gebied waren in elk geval aanwezig.

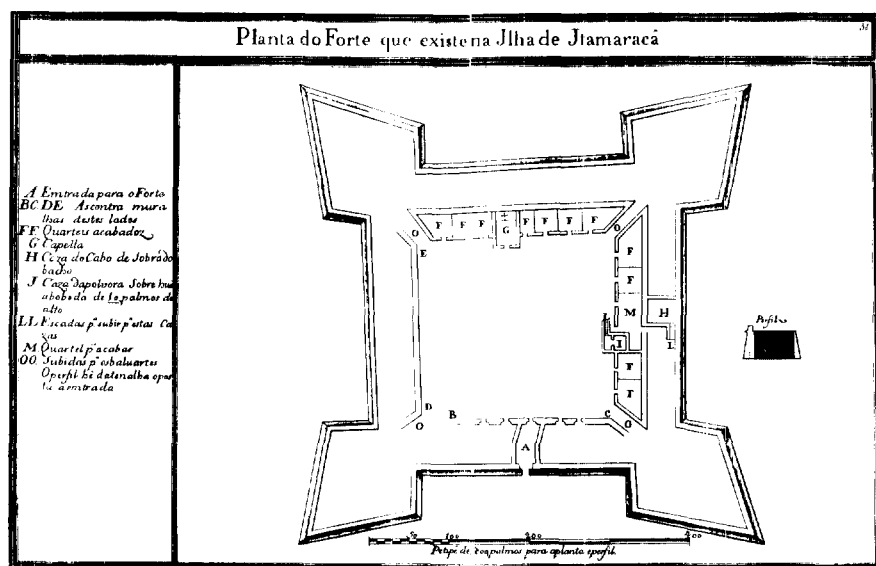
Het is niet onaannemenlijk dat Zacharias Wagner, een huurling uit Dresden, die als soldaat en als huishoudelijk secretaris van Johan Maurits in Brazilië verbleef, de tekenaar is geweest van de oorspronkelijke versie van de plattegrond uit 1763 van Fort Oranje en wellicht ook van die van de forten Frederik Hendrik en De Bruyn. Wagner, als 'Wagenaer' later gouverneur van Kaap de Goede Hoop, projecteerde rond 1679 een nieuw fort bij die plaats, waarover hij het ambachtskwartier ontwierp. De daarvoor overgeleverde tekening vertoont een verrassende stilistische overeenkomst met de Braziliaanse plattegronden.²³ Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen of Wagner de oorspronkelijke tekenaar is geweest van die achttiende-eeuwse plattegronden uit Lissabon.

Temminck Groll wijst in voornoemd artikel onder meer op de vorm van de door de Hollanders buiten Europa gebouwde forten, waarvan er in zijn lijst dertien voorkomen met een vijfhoekige vorm.²⁴

Het pentagon had in de van kabbalistiek doordrenkte kerkelijke, militaire en civiele architectuur uit de vijftiende en zestiende eeuw, een mystieke betekenis. Het cijfer vijf leverde een twee-zijdig symmetrische figuur op en was daarmee een symbool van de onvolkomenheid van de mens in vergelijking tot God en het paradijs, die bij voorkeur met de getallen 7 en 8 werden gesymboliseerd. De reductie in de zeventiende eeuw van het aantal bastions van vijf tot vier toont aan, dat men de mystiek van welker had ingeruild voor een pragmatischer visie op de functie van het fort.

'Cinco Pontas' bevindt zich in dit opzicht in het goede gezelschap van de WIC-forten 'Amsterdam' te Nieuw-Amsterdam (1625) en 'Amsterdam' te Willemstad op Curaçao (1635)

Desondanks bleef er in het zakelijk georiënteerde Nederland een element van symboliek met de vestingbouw verbonden en wel

Afb. 4. Plattegrond van Fort Oranje op het eiland Itamaracá. Verdere opmerkingen als bij fig. 2.

Afb. 5. Frans Post, Fort Prins Willem, 1638, gravure naar een origineel, gestoken door Jan Brosterhuis in 1644. In: Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi Comitiss J. Mauriti Nassoviae etc. Historia*, Leiden 1647, plaat 34.

in de naamgeving. Vernoeming naar hoogwaardigheidsbekleders of geliefde personen en naar belangrijke plaatsen betekenden een eerbetoon. Voor Brazilië zijn hiervan onder andere de voorbeelden te noemen van de naar stadhouders genoemde forten Prins Willem en Prins Maurits (een klein fort aan de monding van de rivier de Sao Francisco bij Penedo in Alagoas), of de naar commandanten en WIC-bestuurders zelf genoemde forten Waerdenburg, De Bruyn, Van der Dussen en Gijsselingh (ten Zuiden van Prins Willem) en fort Ceulen (Paraíba). Dat 'Trotsch den Duivel' een al te onconventionele verzuchting zou blijken, is in dit opzicht te betreuren. Het ooit zo machtige fort heeft dan ook evenmin als zijn oorspronkelijke naam, zijn vorm overleefd. Dit neemt niet weg, dat een bezoek aan dit in de jaren zeventig door het Pernambucoanse instituut voor monumentenzorg fraai gerestaureerde bouwwerk, mede vanwege zijn tegenwoordige culturele functie, van harte wordt aanbevolen.^{2b}

Noten

1. Hannedea C. van Nederveen Meerkerk, *Recife. The rise of a 17th century trade city from a cultural-historical perspective*, Assen/Maastricht 1989 (proefschrift T.U. Delft 1988), p. 51.
2. Andreas Drewish, kaart van Pernambuco met de situatie in 1630, gekleurde ets, Stichting Atlas van Stolk nr. 1711, Rotterdam.
3. Algemeen Rijks Archief (ARA), Oude West Indische Compagnie (OWIC), doos 49 brief gedateerd 7 september 1630.
4. Van Nederveen, o.c. p. 52.
5. ibidem, pp 100-104, Assen/Maastricht 1989. Op pagina 103 treft men de eerste in Nederland gepubliceerde afbeelding aan van het ontwerp van deze brug uit 1644. Pas in 1865 zou deze worden vervangen. Zie tevens: Van

Nederveen, *De ontstaansgeschiedenis van Recife in cultuur-historisch perspectief*, in Bulletin KNOB jrg. 87 no. 6, Zutphen 1988, p. 268.

6. J.L. Motta Menezes en M. do Rosário Rosa Rodrigues, *Fortificações Portuguesas no Nordeste do Brasil*, séc. 16-18, Recife 1986, p. 18.
7. Simon Stevin, De stercktebouwingh, Leiden 1594, in: E.R.M. Taverne, In 't land van belofte, in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, Maarssen 1978, pp 55-58.
8. Deze zeldzame plattegronden bevinden zich in het Arquivo Histórico Ultramarino te Lisbon. De plattegrond van Fort De Bruyn is de enige genummerde. De hierop aangetroffen datering van 1763 is ook voor de andere twee plattegronden aangehouden. De facsimilia in het archief van de Faculdade de História e Humaniora da Universidade Federal do Pernambuco te Recife hebben eveneens geen aparte nummering.
9. Ambrosius Richshoffer, *Reise nach Brasilien, 1629-1632*, in de uitgave van: S.P. l'Honoré Naber, *Reisebeschreibungen von Deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienste der Niederländischen West- und Ost-Indischen Compagnien 1602-1797*, Den Haag 1930.
10. ibidem, pp 64-73 voornamelijk over Fort Frederik Hendrik.
11. Sinds 1582 was in Holland en Zeeland de Gregoriaanse tijdrekening ingevoerd. Deze zogenaamde 'Nieuwe Stijl' kwam in de plaats van de 'Oude Stijl', de Juliaanse tijdrekening. De Nieuwe Stijl gold ook voor Hollandsch Brasil. Richshoffer rekende met de Oude Stijl; de Nieuwe werd pas in 1672 in zijn geboortestad Straatsburg ingevoerd. Dit houdt in, dat bij zijn dateringen 'eigenlijk' tien dagen bijgeteld moeten worden.
12. Richshoffer over Fort Driehoek vanaf p. 71.
13. J.A. Gonsalves de Mello, A. *Rendição dos Holandeses no Recife (1654)*, Recife 1979, pp 76-77.
14. Richshoffer, o.c. p. 77.
15. Richshoffer over Itamaracá, op. cit. p. 78 e.v.
16. Van Nederveen, o.c. 1, p. 64.
17. ibidem, p. 131.

18. J. Nieuhof, *Gedenkwaardige Brasiliaensche Zee en Lant Reize*, Amsterdam 1682, p. 36.
19. Informatie van Prof. Dr. Ruy dos Santos Pereira te Recife, 1982.
20. Caspar Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi J. Nassoviae etc. Comitiss, nunc vesaliae Gubernatoris & Equitatus Foederatorum Belgii Ordd. sub Auriaco Ductoris. Historia*, Amsterdam 1647; Kleef 1660. Voor dit boek maakte Frans Post 29 van de 55 afbeeldingen, waaronder verschillende forten.
21. C.L. Temminck Groll, 'Vijf-Vier-Drie-Twee-Een. Vanuit Nederland gestichte forten in andere werelddelen', in: Stichting Menno van Coehoorn, *Jaarboek 1989-1990*, pp 103-120.
22. A.F. Lancker, *Atlas van historische Forten Overzee onder Nederlandse Vlag, ...* 1987.
23. K. Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck vol Kaerten en Beschrijvingen van de Oostindische Compagnie', in: *Catalogus Johannes Vingbooms*, Den Haag 198.; over Zacharias Wagenaer: pp 60-67.
24. Temminck Groll, o.c. pp 103-109.
25. Voor de geschiedenis van de Sociedade do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (SPHAN), waarvan de werkzaamheden vergelijkbaar zijn met de Nederlandse Rijksdienst voor Monumentenzorg, vide Van Nederveen, o.c. pp 359-361.

Dr. Hannedea van Nederveen Meerkerk promoveerde in 1988 op het proefschrift '*Recife, the rise of a 17th century trade city from a cultural historical perspective*'.

R.J.A. te Rijdt – Een generaal tekent Nederland
Biografie en catalogus van het Nederlandse werk van
Otto Howen 1774-1848

Stichting Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten,
 's-Gravenhage / Het Gemeentekrediet, Brussel 1991,
 ISBN Stichting Cultuurfonds 90-800498-1-6,
 ISBN Gemeentekrediet 90-5066-087-8; 295 blz.

Otto Christopher baron von der Howen was luitenant-kolonel in Russische dienst totdat hij om onopgehelderde redenen en met onbekende bestemming Rusland verliet. In 1799 dook hij weer op als soldaat in de laagste rangen van het Bataafse leger. Hij maakte, geholpen door zijn heldhaftig optreden in de slag bij Kijkduin, daarna een bliksemcarrière: in 1807 had hij het al tot adjudant van koning Lodewijk Napoleon gebracht; bij de inlijving van 1810 werd hij kolonel in het keizerlijke Franse leger. In die functie diende hij van 1811-1814 in Spanje. In 1814 kwam hij naar Nederland terug en zette hij zijn militaire loopbaan in het leger van Willem I voort. In 1816 werd hij bevorderd tot generaal-majoor en kreeg hij standplaatsen in de Zuidelijke Nederlanden die hij tot de opstand van 1830 behield. Hij eindigde als bevelhebber van de vesting Nijmegen (1831-1839).

De kunsthistoricus R.J.A. te Rijdt heeft dit mobiele leven van Otto Howen (hij deed afstand van zijn adellijke titel en verkortte zijn naam) zorgvuldig uit de archieven gereconstrueerd, want behalve militair was Howen ook een produktieve tekenaar met een voorliefde voor de topografie. Door Howens levensloop en familierelaties vast te stellen heeft De Rijdt de getekende nalatenschap kunnen ordenen en verduidelijken. Daarbij moet echter worden bedacht dat het hier gaat om, zoals de ondertitel van het boek meldt, het Nederlandse werk. Om misverstanden te voorkomen had daar misschien beter kunnen staan: het werk in de Noordelijke Nederlanden, want Howen heeft tussen 1814 en 1830 ook heel wat in de Zuidelijke Provincies getekend. Een deel van dat Zuid-Nederlandse corpus is al in 1983 door N. Bastin gepubliceerd, *Namur et sa province dans l'oeuvre du général de Howen (1817-1830)*, een uitgave van het Gemeentekrediet, de Belgische evenknie van de Stichting Cultuurbeheer.

Het huidige deel moet als deel twee van Howens verzamelde werk worden beschouwd; de uitgave van nog twee delen over de tekeningen die hij onder andere in Duitsland maakte, is al gepland. Daarmee hebben de Stichting Cultuurbeheer en het Gemeentekrediet, een zorg op zich genomen die totnutoe maar heel weinig inheemse tekenaars uit de negentiende eeuw ten deel is gevallen.

Aan het kunstzinnige belang van Howens werk kan dat niet hebben gelegen. De Rijdt typeert Howen als 'een amateurtekenaar die zich beperkte tot datgene wat hij op zijn tochten gezien had. Zijn onderwerpen waren vooral door een toeristische belangstelling ingegeven: aardige of beroemde gebouwen en plekjes, treffende uitzichten, opvallende natuur, volkstypen en -kostuums en opmerkelijke taferelen'. Ook stilistisch heeft dat werk niet een heel bijzonder karakter. De Rijdt: 'Howens tekentrant is, hoewel herkenbaar, nauwelijks in te delen bij een school of stroming' (p. 70), en: 'Als tekenaar heeft Howen zichzelf niet vaak voor moeilijke problemen gesteld' (p. 147).

Dat zijn genuanceerde, hoffelijke uitdrukkingen. De betekenis van het oeuvre ligt inderdaad niet erg op het terrein van de kunstgeschiedenis, maar veeleer op dat van de topografie, de charmante afbeeldingen van genoemde aardige gebouwen,

treffende uitzichten en volkstypen. 'Een generaal tekent Nederland' is overigens een wat te wijds titel, want de oeuvrecatalogus, 128 nummers groot, bevat alleen tekeningen van plaatsen in Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland, plus Tholen en Maastricht en omgeving. De Rijdt heeft de nummers van een vaak uitgebreide en historisch-topografisch gedetailleerde beschrijving voorzien (behalve de tekeningen van Nijmegen, die niet minder zorgvuldig door G.Th.M. Lemmens zijn beschreven).

Wat de boekverzorging betreft staat deze publikatie in de traditie die het Gemeentekrediet met zijn vele mooie cultuurhistorische uitgaven heeft

opgebouwd. Het boek heeft prachtige afbeeldingen, de vormgeving is royaal van opzet en zeer toegewijd aan het materiaal, het drukwerk is excellent.

Verder is het historisch onderzoek grondig geweest, de kunsthistorische plaatsing is voortreffelijk en de tekstuele presentatie is glashelder en goed opgebouwd. Als het artistieke talent van Howen wat boeiender was geweest, zou het boek gerust voorbeeldig mogen worden genoemd.

Auke van der Woud

EEN GENERAAL TEKENT NEDERLAND

BIOGRAFIE EN CATALOGUS
 VAN HET NEDERLANDSE WERK
 VAN OTTO HOWEN
 1774-1848

STICHTING CULTUURFONDS
 van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten

Gemeentekrediet

J. van der Borg, *Tourism and urban development: the impact of tourism on urban development. Towards an theory of urban tourism, and its application to the case of Venice.* Amsterdam 1991 ISBN 90-5170-067-9.

A. van Drunen e.a., *Kloosters, kronieken en koormuziek: cultuur in Bourgondisch 's-Hertogenbosch 1450-1629* 's-Hertogenbosch (Het Noordbrabants Genootschap) 1991, ISBN 90-70814-44-7

B. van Haersma Buma, *Gotisch bouwen in Friesland*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1991, ISBN 90-73845-03-3

J.J. van Herpen (red.), *Hilversum anno 1850, leven in een dorp van landbouw en textielnijverheid in de 19e eeuw*. Hilversum 1990, ISBN 90-6550-337-4

A.M. Hulkenberg, *Gezichten in Zuid-Kennemerland*, Alphen a/d Rijn 1991, ISBN 90-6469-656-X

P. Huvenne, *Het Rubenshuis*, Antwerpen. Brussel (Gemeentekrediet), 1990
Een landschap met verleden. Advies over samenhangend beleid inzake de cultuurhistorische waarden van het Nederlandse landschap. Utrecht (Natuurbeschermingsraad) 1991.

J.C. Polak-Van 't Kruys, *Het Paleis voor Volksvlijt*, Amsterdam 1991, ISBN 90-5366-016-0.

C. Rogge, *Een heerlijk monument. De Lauren-tiuskerk van Pierre Cuypers aan het Verdronkenoord te Alkmaar*. Alkmaar 1990, ISBN 90-73457-02-5

P. Spies e.a., *Het Grachtenboek*, Den Haag 1991, ISBN 90-12-06553-4

P. Uyttenhove, J. Celis, *De wederopbouw van Leuven van 1914*, Leuven 1991, ISBN 90-6186-451-8

A.J. Wijnsma, *Beschermde doprsgesichten in Friesland*. Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1991, ISBN 90-73845-05-X

C. van Wermeskerken, *Haagse jaren. Stadsporet 1855-1945*, Amersfoort 1990, ISBN 90-6109-1837-X

R.E.O. Ekkart e.a., *Knappe koppen. Vier eeuwen Nederlands professorenportret*, Zutphen 1991, ISBN 90-6011-763-8

J. Sillevius, E. Stades-Vischer, *Jongkind, een Hollander in Frankrijk*, Zutphen 1991, ISBN 90-6011-774-3

J. Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*. De portretverzamelingen van de Rijksuniversiteit te Utrecht en de Nauw Verbonden Instellingen, Zutphen 1991, ISBN 90-6011-762-X

O. Ydema, *Carpets and their Datings in Netherlandish Paintings. 1540-1700*, Zutphen 1991, ISBN 90-6011-710-7

'Bouwen in Amsterdam'

door H.J. Zantkuijl, uitgave van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad*

In tegenstelling tot de oude en gerenommeerde verenigingen Amstelodamum en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap die veel wetenschappelijke publikaties over de geschiedenis van Amsterdam hebben verzorgd, is de vereniging die het op zich nam in zestig afleveringen het grote werk van Zantkuijl te doen verschijnen, méér gericht op de actuele binnenstadsproblemen dan op historisch onderzoek. Die enigszins polemische, op de strijd tegen vermindering van het stedelijk erfgoed toegespitste instelling was dan ook de oorsprong van de nu voltooide publikatie, die desondanks uitgegroeid is tot een wetenschappelijk naslagewerk van zó hoge kwaliteit dat de auteur op 7 september 1991 in Delft promoveerde tot doctor in de technische wetenschappen waarbij de laatste twaalf afleveringen van 'Bouwen in Amsterdam', de periode 1690-1940 behandelend, zijn dissertatie vormden.

Het verhaal begon in 1966 toen een drietal gemeenteraadsleden een nota indiende over de in hun ogen te vaak dissonante nieuwe gebouwen in de binnenstad. Het welstandstoezicht, zo schreven zij, schiet te kort, heeft te weinig aandacht voor wat wel en wat niet past in de oude stad. De nota werd na enig gekrakeel in de Raad doorgestuurd naar de Raad voor de Stedebouw, waar een commissie tenslotte concludeerde dat er een 'compendium' zou moeten komen van wat nu eigenlijk de karakteristieke, het stadsbeeld bepalende elementen zijn van de architectuur in de oude stad. Daarna verdwenen de nota en het commissierapport in een van de vele stadshuisladen, totdat jaren later de bovengenoemde vereniging besloot om, aangezien het gemeentebestuur geen initiatief nam, het zelf maar te proberen. Er was maar één man aan wie de vraag om zo'n uitgave te verzorgen kon worden gesteld, namelijk Henk Zantkuijl, die vanaf de oprichting van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg in 1953 hoofd van de tekenkamer was geweest en later hoofd van het Bureau werd. Het zou géén architectuurgeschiedenis moeten zijn in de gebruikelijke zin, die de lijn van de stijlontwikkeling trekt langs de markante openbare hoogtepunten, maar een verhaal waarvan het burgerwoonhuis het hoofdmotief zou vormen. Zantkuijl haalde, bij wijze van spreken, diep adem en begon bij het eerste begin: waar komt het begrip 'stad' vandaan, en hoe zaten de oudste houten huizen op het land in elkaar, als voorlopers van het stadshuis. Daarin waren al enkele vorm- en constructiegegevens bepaald die lang zouden doorwerken: het langgerekte zadeldak, de jukken en de ankerbalk.

De tweede aflevering behandelde de oudste stenen huizen, eerst in een landelijke, daarna in een stedelijke omgeving, met een overzicht van baksteenformaten en metselverbanden. Hierop volgde het versterkingsproces van de houten huizen, waarin beide 'voorouders' samensmolten. In die eerste afleveringen was meteen al de methode aangegeven, die zestig nummers lang zou worden volgehouden: elk onderdeel is een afgerond verhaal, soms in meer dan één aflevering, voorzien van veel illustraties en bronvermeldingen. De formidabele detailkennis van de auteur, verzaamd in eigen onderzoek bij zijn dagelijkse werk als monumentenzorg-ambtenaar en vervuimd door literatuurstudie, komt tot uiting in de veelzijdigheid van zijn 'invalshoeken'. Uiteraard komt de internationale stijlontwikkeling daarbij ruimschoots aan de orde - Amsterdam was immers een cen-

trum, allermindst een cultureel eiland. Zoals de stijl-Hendrick de Keyser uitstraalde naar de Oostzeelanden, zo werd ons land beschenen door de zon van Versailles. Voor Zantkuijl is het huis van binnen-uit echter belangrijker dan de gevelarchitectuur. Dan gaat het over paalfunderingen en kapconstructies, over de evolutie van het interieur en de daarmee samenhangende manieren van wonen en ambachtelijke bedrijvigheid, over de verwarming en de contacten tussen binnen en buiten zoals deze zich manifesteren in de omvang en de vormgeving van de ramen. Bijzondere aandacht besteedt hij aan de profileringen, het 'spel van licht en schaduw'.

In de laatste aflevering komen de 50 jaar vóór 1940 aan de orde: de toepassing van historische stijlmotieven ebt weg, het zoeken naar een eigen moderne architectuur geïnspireerd door idealen van maatschappelijke vernieuwing gaat het beeld van de stedelijke architectuur bepalen, in de constructieve stijl van Berlage, de speelse baksteendecoratie van de Amsterdamse School, en de functionele woningplategronden van het Nieuwe Bouwen, waarbij de individualiteit van het enkele stadswoonhuis wordt opgenomen in het bouwblok: 'De architectuur als stedebouwkundig beedhouwwerk'.

Zantkuijl heeft bij de verwerking van zijn tekst de steun gehad, eerst van Chris Smeenk, later van Dick Baas Becking, die op het secretariaat van de vereniging de eindredactie en de vormgeving verzorgden.

Van de zestig afleveringen die in vijf delen van twaalf zijn verdeeld, is het eerste dozijn inmiddels uitverkocht. Besprekingen met een uitgever zijn gaande om het complete werk, nu in boekvorm, opnieuw te doen verschijnen. Dan zal het niet meer nodig zijn dat, zoals in de afgelopen jaren veelvuldig gebeurde, architectuur-studenten de losse afleveringen fotokopiëren als studiemateriaal!

Geurt Brinkgreve

* Dit bericht verschijnt naar aanleiding van de promotie van H.J. van Zantkuijl op 5 september 1991 aan de TU Delft.

H.J. Zantkuijl, *Tweehonderdvijftig jaar bouwen in Amsterdam (1690-1940)*, Amsterdam/Delft, 1991 (proefschrift TU Delft; het proefschrift bestaat uit de afleveringen 49-60 van de serie 'Bouwen in Amsterdam'; uitgave van Vereniging Vrienden van de Amsterdamse binnenstad in samenwerking met Gemeentelijk bureau Monumentenzorg).

'MUTUAL HERITAGE'

De waterpoort van fort Nieuw Victoria op Ambon

Op korte termijn zal, naar verwachting, een aanvang worden gemaakt met de restauratie van de waterpoort van het VOC-fort NIEUW VICTORIA op het eiland Ambon. Het zal de realisering betekenen van een kleinschalig, particulier initiatief om een bouwwerk met een gezamenlijke Indonesische en Nederlandse geschiedenis in deze uitloek van de Indonesische archipel, ver van het bestuurscentrum Jakarta, voor de toekomst te bewaren.

Het fort Nieuw Victoria, op het Molukse eiland Ambon, vindt zijn oorsprong in een vroeg zestiende eeuwse Portugese vesting, die deel uitmaakte van een reeks eenvoudige fortificaties op diverse Molukse eilanden ter verdediging van de Portugese positie in dit gewest. Op het centraal in de Molukken gelegen Ambon ontwikkelde zich het handelscentrum en het eenvoudige fortje aan de baai van Ambon werd in 1580 vervangen door een zware vesting, met vermoedelijk vier bastions, om de handelstoegang te beheersen. In 1605 werd dit fort wonderlijk genoeg zonder slag of stoot aan de inmiddels, met instemming van de plaatselijke bevolking, op het eiland gevestigde Nederlanders, onder leiding van Steven van der Hagen, overgegeven. Naar aanleiding van deze gebeurtenis werd de nieuw verworven vesting door de Nederlanders VICTORIA genoemd. Onder Nederlandse vlag ontwikkelde het fort VICTORIA zich tot hoofdvesting van de VOC in de Molukken en groeide de kleine nederzetting bij het fort uit tot een stad van enig formaat, die we nu kennen als Ambon-stad. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw

Afb. 2. Waterpoort, Fort Nieuw Victoria, 1910 (foto: mw. Overvoorde-Gordon; collectie C.L. Temminck-Groll-RDMZ te Zeist).

werd bij voortduring aan het fort verbouwd, ten dele om de gevolgen van aardbevingen te herstellen, maar vooral ter meerdere glorie van de elkaar opvolgende gouverneurs en landvoogden. Vestingkundig was en bleef het fort echter ver onder de maat: met onverdedigbare flanken en gelegen aan de voet van gebergte. Bouwkundig kwam hierin enige verbetering door verbouwingen onder het bewind van gouverneur van Pleuren (1775-1785): onder leiding van ingenieur Hans Ernst en Wagner werd een hoornwerk voor het waterfront aangelegd en de onbeschermdo oostelijke hoek voorzien van een vrijliggend bastion. Ook de waterpoort, de belangrijkste toegang tot het fort, werd bouwkundig onder handen genomen, waardoor een klassicistische, gepleisterde pronkpoort ontstond, kleurrijk gedecoreerd met

het monogram van de VOC en de wapenschilden van de kameren. Van het oorspronkelijke, laat zestiende eeuwse fort was uiteindelijk zo weinig meer over, dat werd besloten de naam te wijzigen in NIEUW VICTORIA.

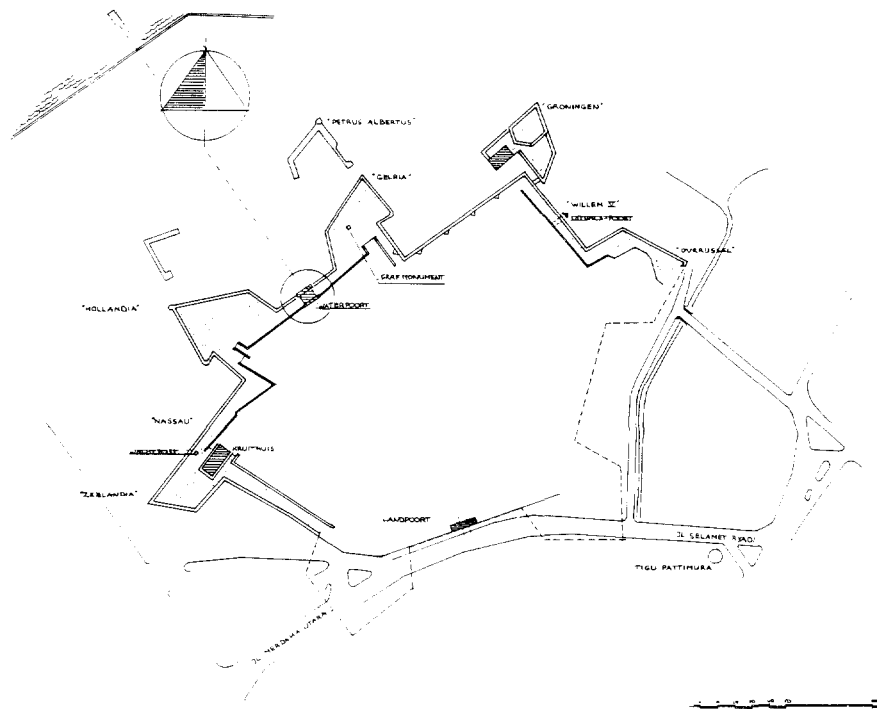
Tegen het einde van de achttiende eeuw was de glorie van de VOC voorbij. Het fort kwam in de periode van 1795 tot 1817 tweemaal eerloos in handen van de Engelsen. Vervolgens had het gedurende de negentiende eeuw meermalen zwaar te lijden onder aardbevingen en raakte het onder organisatorisch wanbeleid steeds verder in verval. De zwaarst vervallen vestingwerken aan de landzijde werden tegen het einde van de negentiende eeuw geslecht en de grachten gedempt. Van de oorspronkelijke, rijke bebouwing in en rond het fort was toen al nagenoeg niets meer over.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de stad grotendeels verwoest en hadden ook de restanten van het fort zwaar te lijden. In de jaren na de oorlog werd de gehele stad, inclusief de verwoeste landpoort herbouwd. Deze vernieuwde poort werd de hoofdtoegang van het nog altijd door defensie in gebruik zijnde fort.

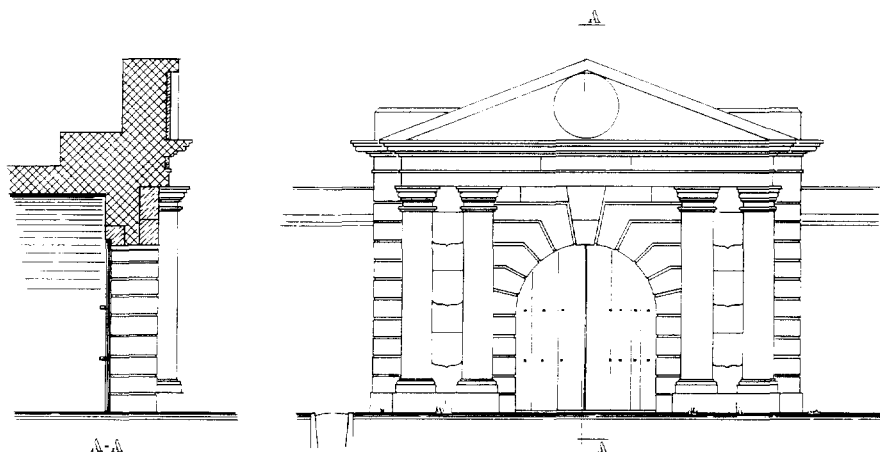
Vóór het hierdoor in onbruik geraakte waterfront van het fort was, door verplaatsing van de kustlijn, land ontstaan, waar het armste deel van de snel groeiende stadsbevolking zich huisvestte. De restanten van de vestingmuren werden zo de scheiding tussen het gedisciplineerde militaire leven binnen het fort en het ongeregelde burgerleven daarbuiten. Het onderhoud van de muren vormt hiervan een frappante weerspiegeling: de binnenzijde grotendeels redelijk onderhouden en traditiegetrouw jaarlijks gewit, de buitenzijde vervallen, door aardbevingen ernstig gescheurd en deels door de eenvoudigste behuizingen ingebouwd. Zo is ook, in tegenstelling tot de binnengevel, de buitengevel van de waterpoort in de jaren na de oorlog vervallen tot een onooglijke, afbrokkelende baksteenmassa. Dat het zeefront, waar de poort deel van uit maakt, nog in grotendeels complete toestand bestaat, is te danken aan het feit dat het Indonesische leger het fortterrein – nog – als kazerne in gebruik heeft. Vanwege het strenge

Afb. 1. Fort Nieuw Victoria, waterpoort 1991 (foto J.H. Sinke)

Afb. 3. De huidige restanten van het fort met de oorspronkelijke vorm gestippeld.
(tekening J.H. Sinke, 1991)

Afb. 4. Reconstructie van de voorgevel van de waterpoort (toestand 1775).
(tekening J.H. Sinke, 1991)

beleid ten aanzien van de toegankelijkheid en zichtbaarheid van de kazerne bezitten de muren nog een functie, waardoor ze in de afgelopen jaren voor afbraak zijn behoeft.

Een particulier initiatief van de op Ambon verblijvende Nederlander prof. van Dijk om tot restauratie van de waterpoort van het fort Nieuw Victoria te komen, kreeg in februari 1990 steun van Baron G.W. de Vos van Steenwijk, Nederlands ambassadeur in Indonesië, tijdens diens bezoek aan de Molukken. Dit leidde tot het verzoek aan de 'wapenbroeders': de gemeenten Amsterdam, Delft, Enkhuizen, Hoorn, Rotterdam en de provincie Zeeland (de voormalige kamers van de VOC, die door hun wapen vertegenwoordigd zijn op de poort) om het project te steunen. In vervolg hierop

nam de provincie Zeeland de coördinatie op zich en zond, financieel gesteund door het bedrijfsleven, waaronder de KLM, in januari 1991 een architect naar Ambon om de restauratie-mogelijkheden van de waterpoort en in samenhang daarmee het fort in het algemeen, te onderzoeken. De restauratieplannen konden in nauwe samenwerking met de plaatselijke initiatiefnemers, de Nederlandse ambassade in Jakarta en met steun van het op Ambon gevestigde Nederlandse ingenieursbureau Euroconsult verder uitgewerkt worden. Daarbij bleken deze plannen te passen in het beleid van de plaatselijke overheid de stad – toeristisch – aantrekkelijk te maken. In dat kader wordt de mogelijkheid onderzocht om aansluitend op andere stadswijken, de *slums* op te ruimen en het waterfront van het fort in het zicht te brengen.

Over het verlaten van het fort, wat een aantrekkelijke herbestemming mogelijk maakt, wordt in militaire kringen al enige jaren gesproken.

Door de kosteloze inspanning van de bij het project betrokkenen en het zoveel mogelijk gebruik maken van plaatselijke arbeidskrachten en materialen (de benodigde bakstenen bijvoorbeeld, kunnen, zoals in de achttiende eeuw, op het eiland geproduceerd worden). Hierdoor zullen de projectkosten, naar Nederlandse begrippen, laag kunnen worden gehouden. Op basis van de opgestelde, concrete plannen zijn de genoemde gemeenten en provincie verzocht financieel bij te dragen in de restauratiekosten. Ten tijde van het samenstellen van dit artikel was een groot deel van het benodigde geld daadwerkelijk beschikbaar gesteld en kan op korte termijn met de uitvoering worden gestart.

Aanbesteding en begeleiding van de uitvoering heeft een medewerker van Euroconsult, met kennis van en ervaring met de plaatselijke bouwwereld, op zich genomen. De praktische uitvoering van de restauratie, waarmee men op Ambon weinig ervaring heeft, kan hierdoor op de voet worden gevolgd en waar nodig ondersteund en bijgestuurd.

ir. J.H. Sinke

Voor nadere inlichtingen: Provincie Zeeland, bureau Cultuur, Postbus 6001, 4330 LA Middelburg; en Royal Netherlands Embassy, Jalan H.R. Rasuna Said, Kavel S-3, Kuningan JAKARTA 12950, Indonesia.

De monumentenzorg op Curaçao in een cruciaal stadium

Mede naar aanleiding van het artikel in Bulletin KNOB 1991, nr. 2 onder de kop 'Het Monumentenplan een toverstok?' is het goed thans de aandacht te vestigen op de huidige stand van zaken in de monumentenzorg op Curaçao. Sinds de vaststelling van het Monumentenplan hebben zich ontwikkelingen voorgedaan die het vermelden waard zijn. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft hierbij een adviserende rol vervuld, o.a. door een detachering gedurende zes maanden bij de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting DROV te Willemstad tot operationalisering van het Monumentenbureau.

De organisatie voor het monumentenbeleid is conform het Monumentenplan als volgt opgezet. De overheid heeft tot taak de zogeheten Monumentenlandsverordening Curaçao (o.a. wettelijke bescherming van monumenten en vergunningensysteem) toe te passen alsmede het vaststellen van normen en prioriteiten voor beoordeling en subsidiëring van herstel en onderhoud van beschermde monumenten volgens een Meerjarenprogramma Bijdragen Monumentenzorg. Het meerjarenprogramma voor 1991-1992 is inmiddels voor besluitvorming gereed. Aan de hand van door de overheid gestelde normen, prioriteiten en regelgeving zal de loket-

functie voor de monumentenzorg worden uitgevoerd door de Stichting Monumentenfonds Curaçao. Deze Stichting besluit namens de overheid op grond van het Meerjarenprogramma Bijdragen Monumentenzorg over verzoeken om subsidie voor herstel- en onderhoudsplannen en tevens beoordeelt zij deze plannen in eerste instantie.

Voorts verleent de Stichting de nodige financiële faciliteiten, waaronder aanvullende laag-rentende leningen.

De subsidiemiddelen worden gevormd door een bijdrage vanuit Nederland alsmede van de eilandelijke overheid en particuliere financiële instellingen. Deze geldelijke middelen zullen naar verwachting een omvang hebben van circa f 13 miljoen per jaar. Omtrent de vorming van dit fonds worden thans afsluitende onderhandelingen gevoerd.

Hierbij valt op dat de overheid, in tegenstelling tot de situatie o.a. in Nederland, alleen regulerend en normstellend bij de monumentenzorg betrokken is. Deze opzet heeft tot voordeel dat de particuliere eigenaar die zijn pand met subsidie wil restaureren in principe alleen met de Stichting Monumentenfonds Curaçao van doen heeft.

Met het doel een meer actief herstelbeleid voor monumenten te bevorderen werd de N.V. Stads-herstel Curaçao opgericht die panden in eigendom zal verwerven en herstellen om deze vervolgens te exploiteren.

Naast deze organisatorische opzet is voor de binnenstad van Willemstad gekozen om prioriteit toe te kennen aan vier monumentenaktiegebieden in samenhang met stadsvernieuwings-activiteiten. In het kader van de stadsvernieuwing, uitgevoerd door het daartoe opgerichte Secretariaat Stadsvernieuwing onder de energieke leiding van Maarten Smit, worden voor deze gebieden maatregelen getroffen voor verbetering van de infrastructuur zoals riolering, bestratingen, parkeervoorzieningen, groenaanleg en aanpassing van de ruimtelijke orde. Onder de parapluie van de Stuurgroep Stadsvernieuwing zijn voor deze actiegebieden projectteams werkzaam en worden stedenbouwkundige onderleggers opgesteld.

Met uitzondering van de urgente operationalisering van de Stichting Monumentenfonds, ten behoeve waarvan door het Nationaal Restauratiefonds te Hoevelaken bijstand werd verleend, is het geschetste organisatorische raamwerk nagenoeg gereed.

Inmiddels is onder leiding van de in Delft afgestudeerde Curaçaose ir. M. A. Newton een aanvang genomen met de beschrijving van de circa 750 in de binnenstad van Willemstad als beschermd monument aan te wijzen panden. Daarbuiten zijn 250 panden, veelal landhuizen, gesitueerd die voor bescherming in aanmerking komen. Vanuit Nederland zal dit jaar voor een periode van zes maanden aanvullende bijstand worden verleend. Tot voorzitter van de Monumentenraad Curaçao werd inmiddels benoemd de heer dr. R. A. Römer, oud-gouverneur van de Nederlandse Antillen.

Thans zal moeten blijken in hoeverre het instrumentarium volgens het Monumentenplan zal leiden tot een structureel herstelprogramma. Gelet op de ontwikkelingen in de lokale markt voor onroerend goed en om risico's te vermijden, is het op Curaçao gebruikelijk in eerste aanleg de sluitende exploitatie van een object veilig te stellen alvorens herstelplannen op te stellen.

Deze benadering met een lang voorbereidings-traject en tal van onzekere factoren, wordt veroorzaakt door typisch plaatselijke omstandigheden waarvan men in Nederland niet direct op de hoogte is. Deze omstandigheid eist van de betrokken overheidsdiensten een inventieve en intensieve benadering.

De huidige activiteiten op restauratiegebied geven het volgende naar mijn mening niet ongunstige beeld te zien.

De particuliere Stichting Monumentenzorg Curaçao benut haar capaciteit van circa twee restauraties per jaar ten volle en heeft onlangs een casco-restauratie van het markant gesitueerde voormalige gouverneurshuis Belvédère op Otrabanda in uitvoering genomen. De Stichting heeft in 1990 de restauratie van het pand Julianaplein 22 opgeleverd dat thans huisvesting biedt aan een advocatenpraktijk. De restauratie

van één der oudste woonhuizen in Willemstad uit 1693, op de hoek Keukenstraat-Kuiperstraat, is nagenoeg voltooid. Deze Stichting is overigens de bakermat van de monumentenzorg op Curaçao en heeft sedert 1954 met succes tal van initiatieven ontplooid die een aanvang namen met de restauratie van Landhuis Brievengat.

Vooruitlopende op een structurele uitvoering van herstelplannen, is de eilandelijke volkshuisvestingvereniging FKP gestart met een aantal restauratieprojecten op Otrabanda (o.a. Zaan-tjessteeg, Rifwaterstraat en huis Halman) waar de infrastructuur inmiddels verbeterd is.

Voorts heeft de Antilliaanse overheid een aantal panden in eigendom verworven met het doel deze na restauratie te gebruiken voor huisvesting van een aantal diensten en departementen. Zo is thans het pand op de hoek Scharloeweg/Plaza Hoyer in restauratie voor het Departement voor Ontwikkelingssamenwerking.

Ook twee zeer vervallen en belangrijke monumenten aan het Molenplein zullen in dit kader worden gerestaureerd en in gebruik genomen voor huisvesting van het nieuwe Departement voor Economische Zaken. Aan het Wilhelminaplein wordt de uit oogpunt van monumentenzorg van belang zijnde voormalige school hersteld en verbouwd ten behoeve van het Departement van Justitie.

De opsomming van de huidige restauratie-activiteiten kan worden besloten met de restauratie van de Fortkerk, die nagenoeg gereed is, alsmede de start van de restauratie van het pand van radio Hoyer.

De bereidheid van particuliere eigenaren om beschermde monumenten te herstellen, begint zich thans duidelijk af te tekenen.

Met actieve benadering en voorlichting van potentiële gegadigden wordt de haalbaarheid van restauratieplannen onderzocht. Inmiddels hebben vijftientwintig particuliere eigenaren restauratieplannen doen opstellen die uitgevoerd kunnen worden zodra subsidiemogelijkheden aanwezig zijn.

Voorts is gebleken dat herstelplannen voor panden met name in het zeer monumentale gebied Scharloo, dat geen actiegebied vormt, door particulieren in voorbereiding worden genomen. Dit gebied is dan ook voor huisvesting van de dienstverlenende sector aantrekkelijk.

Hierbij zijn diverse architectenburo's en aannemersbedrijven meer dan voorheen actief geïnteresseerd in de monumentenzorg.

De huidige stand van zaken in de monumentenzorg op Curaçao wijst erop dat zowel de overheid als de private sector de zaak serieus op pakt doch hierbij wordt opgemerkt dat zowel de monumentenzorg als de stadsvernieuwing zich thans in een cruciaal stadium bevinden.

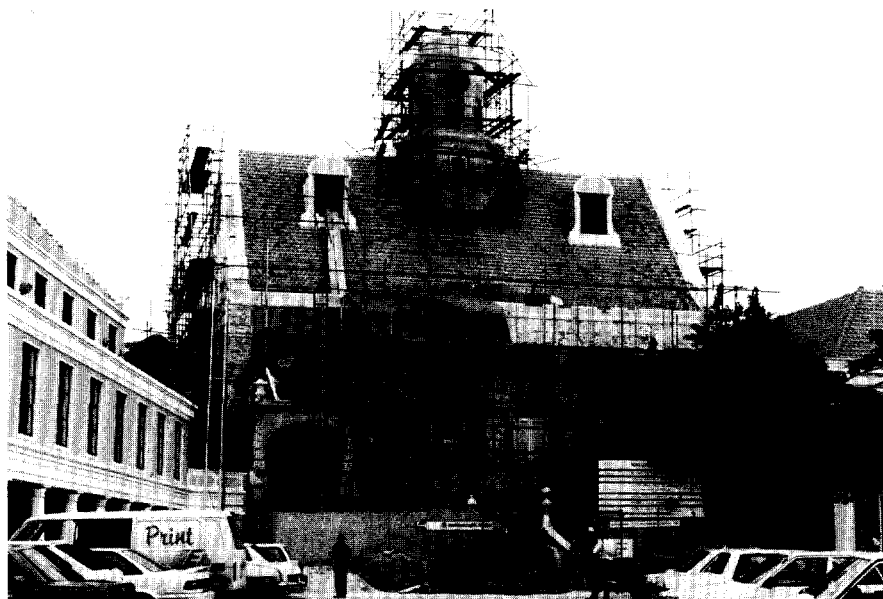
Met name in de continuïteit van het overheidsbeleid, dat immers sterk afhankelijk is van de inzet van daarbij betrokken personen en instanties, kan en mag nu geen 'gat vallen'.

Het draagvlak voor de monumentenzorg en de stadsvernieuwing op Curaçao heeft zich nimmer zo sterk gemanifesteerd als thans het geval is.

Met betrekking tot de ruimtelijke ordening wordt hier vermeld dat onlangs het concept gereed is gekomen van het Eilandelijk Ontwikkelingsplan (EOP) dat kan worden omschreven als een globaal bestemmingsplan.

In dit plan wordt tevens de mogelijkheid geboden tot bescherming van het stadsgezicht.

De stedenbouwkundige onderlegger voor het uit oogpunt van monumentenzorg van belang zijnde Stegengebied in Otrabanda voorziet in

Afb. 1. Willemstad, Curaçao. Fortkerk in restauratie (foto: O. Steenbrink, 1991).

Afb. 2. Het voormalige gouverneurshuis Belvédère op Otrabanda, Willemstad, Curaçao (foto: O. Steenbrink, 1991).

een aantal nieuwbouwlokaties. Met het doel deze lokaties op architectonisch verantwoorde wijze in te vullen, werd onlangs een architectuurprijsvraag met de mogelijkheid tot realisering gehouden. Van de vijftien onder motto ingekomen inzendingen werd de eerste prijs toegekend aan de inzending 'Van Gogh'. Aardig om te vermelden is dat de jury haar rapport besloot met de opmerking dat de ontworpen bebouwing bewijst dat een hedendaags ontwerp heel goed kan passen in een straatwand van voornamelijk historische gebouwen.

Dat er nog tal van problemen moeten worden overwonnen om de monumentenzorg structureel te kunnen aanpakken, is niet verwonderlijk. Immers, de lokale markt is relatief kleinschalig terwijl de ambachtelijke kennis van het restaureren zowel kwalitatief als kwantitatief niet op het niveau verkeert dat noodzakelijk is. Alhoewel daartoe pogingen worden ondernomen, dienen in dit opzicht urgent de nodige aanvullende maatregelen in overleg met het vakonderwijs en de aannemersbedrijven te worden getroffen. Op dit gebied worden zeker problemen verwacht indien restauraties in grotere aantallen voor uitvoering gereed zijn en onvoldoende capaciteit beschikbaar blijft. In dit verband wordt tevens opgemerkt dat de economie op Curaçao zich thans in een korte periode sterk ontwikkelt. Deze ontwikkeling is weliswaar ook voor de monumentenzorg een gunstige omstandigheid doch deze zuigt evenzo bouwcapaciteit naar nieuwbouwprojecten van aanmerkelijke omvang die ten koste gaat van de benodigde restauratiecapaciteit. Voorts wordt nog gewezen op de problematiek voor het herstel van zoutschade aan gepleisterde panden waartoe thans in opdracht van de DROV door de Universiteit van de Nederlandse Antillen in samenspraak met TNO Nederland een onderzoek wordt ingesteld. Gelet op het geschetste beeld mag worden verwacht, dat het Monumentenplan Curaçao de talrijke historische panden in de binnenstad van Willemstad en de buitengebieden, een goede basis voor de toekomst biedt.

Otto Steenbrink
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

International council on monuments and sites

De *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS) werd opgericht te Warschau in 1965, een jaar na de uitwerking van het internationale handvest over de conservering en restauratie van monumenten en sites. Dit handvest staat algemeen bekend als de Charter van Venetië.

ICOMOS fungeert als een wereldwijd platform dat professionele monumentenzorgers, werkzaam bij zowel overheden als particuliere organisaties, met elkaar in contact brengt zodat ervaringen en informatie over restauratie-principes, technieken en beleid kunnen worden uitgewisseld. Zij organiseert internationale onderwijs- en trainingsprogramma's en *expert-missions*, stimuleert samenwerking met nationale en internationale autoriteiten ten aanzien van de oprichting van documentatie-centra over conservering en initieert de uitwerking van internationale conventies. ICOMOS speelt een belangrijke rol als adviseur van UNESCO bij de plaatsing van objecten en gebieden op de *World Heritage List* en bij de bescherming van deze monumenten en sites.

Om haar programma te verwezenlijken kent ICOMOS Nationale comités in meer dan zestig landen, die de particuliere en institutionele leden van een discussie-forum en uitwisseling van informatie voorzien. Het Nederlands ICOMOS-comité werd opgericht in 1965 naar aanleiding van een advies van UNESCO. Het Comité bundelt de leden van ICOMOS en coördineert de contacten met het internationale secretariaat, met andere nationale comités en organisaties op nationaal en internationaal niveau. De internationale ICOMOS-comités zijn verantwoordelijk voor de ontwikkeling van restauratie-technieken en theorieën op specifieke gebieden van de monumentenzorg.

Het Internationale Secretariaat van ICOMOS is ondergebracht bij het hoofdkwartier van de organisatie in Parijs in de bijgebouwen van het 17de eeuwse Hôtel Saint-Aignan, dat ICOMOS werd aangeboden door de gemeente Parijs. Jhr.ir. L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, tot voor kort directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist werd met ingang van 1 oktober j.l. de eerste Nederlandse directeur van ICOMOS. Bij het secretariaat is ook een Documentatiecentrum ondergebracht. Dit centrum verzamelt, analyseert en verspreidt informatie over conserveringstechnieken en is dagelijks geopend voor alle onderzoekers, die deze documentatie willen raadplegen.

Onder leiding van de directeur coördineert het Internationale Secretariaat de uitvoering van het programma, dat steeds wordt vastgesteld door de *General Assembly*, het hoogste orgaan van ICOMOS. Programma en budget worden vastgesteld voor een periode van drie jaar. De *Executive Committee*, bijgestaan door de *Advisory Committee* bestaande uit de voorzitters van de Nationale en Internationale Comités zorgt voor de voorbereiding van het programma en het bepalen van het budget. Tussen deze bijeenkomsten door ziet het Internationale Secretariaat erop toe dat het voorgenomen programma wordt uitgevoerd.

Nadere informatie over ICOMOS is te verkrijgen bij het Nederlands ICOMOS-comité, Drs. Ben H. Verfürden, Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-6277706.

ARCHEOLOGIE

Troje blijft boeien

Olieflles uit Athene, 500 v. Chr. Terracotta; Allard Pierson Museum, inv. nr. 3521.

Terwijl het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden met de tentoonstelling 'Schliemanns Troje' een kritische blik werpt op de resultaten van Schliemanns onderzoek in de vorige eeuw, heeft het Allard Pierson Museum in Amsterdam een expositie in huis waarin de persoon van Homerus en de Trojaanse oorlog centraal staan. Op de expositie 'Homerus. Strijd om Troje' zijn een antieke papyrus en een facsimile van een middeleeuws handschrift met teksten van Homerus te zien en worden befaamde episodes uit de Ilias in de vorm van een foto-stripverhaal van de Griekse vazen gepresenteerd.

De Mykenese vondsten en de collectie Griekse vazen van het museum maken de wereld waarover Homerus schrijft aanschouwelijk. Een historisch deel van de tentoonstelling gaat in op de vraag naar het waarheidsgehalte van Homerische teksten waarbij aandacht voor de opgravingsgeschiedenis van Troje, de resultaten van het onderzoek aldaar, het levensverhaal en de gedreven queeste van de Duitse archeoloog Heinrich Schliemann. Tevens komt de zwerftocht van 'de schat van Priamos' aan bod; vermoed wordt dat Schliemanns goud- en zilverchat zich nu in Rusland bevindt (de expositie in Leiden toont een replica van de schat).

Dat Homerus en zijn versie van het verhaal over de Trojaanse oorlog blijft boeien getuigt de vitrine 'Homerus nu'. Homerische scènes leven voort in opera's, boeken en in de naam en het logo van een bekende voetbalclub. Dit schooljaar zullen leerlingen die eindexamen Grieks afleggen zich verdiepen in de Ilias. Het speciaal daarvoor uitgegeven rijk geïllustreerde boek 'Hectors Noodlot' is in het museum te verkrijgen.

'Homerus. Strijd om Troje', Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam, 020-5252556; 12 oktober t/m 2 februari 1992, di-vrij 10-17, za-zo 13-17 uur. Het eind-examenboek voor gymnasiasten 'Hectors Noodlot' is verkrijgbaar voor f 35,-. Educatief materiaal is voor handlen.

'Kalliope in beeld'

Dit is de titel van de Imago-kalender 1992 van het Nederlands Klassiek Verbond, die eveneens in het teken van Homerus' epos staat. De illustraties, zoals van Kalliope, de muze van het heldendicht, tonen hoe de Trojaanse oorlog door Europese kunstenaars, van Exekias (6de eeuw voor Christus) tot De Chirico (20ste eeuw) is weergegeven. Verder de belangrijkste episoden van het verhaal en een toelichting op de interpretaties van de kunstenaars. De kalender werd samengesteld door H.L. van Dolen en Ch.A.M. Hupperts, deskundigen op het gebied van de receptiegeschiedenis van het epos:

'Kalliope in beeld', Imago-kalender van het Nederlands Klassiek Verbond, te bestellen door f 22,50 (incl.porto) over te maken op postgiro 26.29.509 t.n.v. Uitgeverij De Doelenspers bv, Postbus 272, 1800 AG Alkmaar.

Engeland in de vroege Middeleeuwen

In het British Museum loopt een grote tentoonstelling over de Angelsaksische wetenschap en cultuur in de vroege middeleeuwen. De expositie beslaat het tijdsvak van de invoering van het Christendom door Augustinus in 597 tot de dood van Koning Alfred de Grote in 899, een periode waarin de Angelsaksische kunst tot grote bloei kwam. In minder dan een eeuw veranderde Engeland van een eenvoudige boerensamenleving in één van de grote centra van Europese cultuur. Naast de vele politieke en economische veranderingen in deze periode werd men zich bewust van een nationale identiteit die vooral tijdens de regering van koning Alfred tot uiting kwam. De expositie brengt voor het eerst Angelsaksische kunstschatten en manuscripten bijeen, afkomstig uit het British Museum en de British Library in Londen, aangevuld met voorwerpen uit Europese collecties. Te zien zijn manuscripten van wereldfaam zoals de *'Lindisfarne Gospels'* en de *'St. Augustine Gospels'*, en schatten als *'the Alfred Jewel'* en de onlangs ontdekte *'York Helmet'*. Er wordt tevens aandacht besteed aan het contact tussen Angelsaksisch Engeland en het continent in deze periode, geïllustreerd door manuscripten, ivoorsnijwerk, metalen voorwerpen en weefsels uit vele Europese collecties. Recente ontdekkingen, waaronder belangrijke archeologische vondsten, zullen voor de eerste maal aan het publiek worden getoond.

'The Making of England. Anglo-Saxon Art and Culture from Augustine to Alfred (600-900)', British Museum, Great Russell Street, London, 09-44-71-6361555 ma-za 10-17, 10 14.30-18 uur.

Middeleeuws Den Bosch

Het resultaat van 15 jaar stadskernarcheologie en bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch is helder uiteengezet in een aardig en rijk geïllustreerd boekje van Koos Steehouwer, 's-Hertogenbosch bestaat nog! Den Bosch verkeert in de alleen met Utrecht vergelijkbare situatie dat de stad archeologisch en bouwhistorisch onderzoek kan integreren met zowel een gemeentelijke archeoloog als een bouwhistoricus in dienst. Dit resulteerde onder meer in de herontdekking van middeleeuws Den Bosch. In het boekje wordt uiteengezet wat archeologisch en bouwhistorisch onderzoek inhoudt en hoe deze disciplines hebben geleid tot een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de stad en de ontwikkeling van de afzonderlijke huizen. De ligging, eerste omwalling en groei van de middeleeuwse stad konden aan de hand van opgravingen worden vastgesteld. Het bouwhistorisch onderzoek leverde gegevens over de aanwezigheid en constructie van naar schatting zo'n duizend geheel of gedeeltelijk bewaarde middeleeuwse huizen, die vandaag de dag schuil gaan achter moderne gevels. Het boekje behandelt verder constructie, uiterlijk en interieur van de middeleeuwse Bosche woonhuizen. De Stichting Archeologie en Bouwhistorie 's-Hertogenbosch, die zich tot doel stelt de historische gegevens toegankelijk te maken voor een breed publiek, gaf het boekje uit.

Koos Steehouwer, 's-Hertogenbosch bestaat nog! De herontdekking van een belangrijke middeleeuwse stad, uitgegeven door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie 's-Hertogenbosch en omgeving. Het boekje is voor f 19,50 te koop in de boekhandels in Den Bosch of te bestellen bij dhr. A.C.M. Kappelhof, Vergiliuslaan 70, 5216 CX 's-Hertogenbosch.

Prijs voor Haagse archeologen

De eerste Zilveren AWN Legpenning is toegekend aan de Afdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag. De prijs is in 1989 in het leven geroepen door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland ter onderscheiding van een persoon of instelling die zich op bijzondere wijze verdienstelijk heeft gemaakt voor de Nederlandse archeologie. De jury spreekt met deze eerste toekenning van de prijs haar waardering uit voor de bijzonder voortvarende aanpak van de in 1982 aangestelde gemeentelijk archeologe J.R. Magendans door wier inspanning de afdeling archeologie van Den Haag kon groeien tot haar huidige omvang, met acht vaste medewerkers, een aantal contractanten en een groep vrijwilligers en amateurarcheologen. De jury benadrukt verder de voortreffelijke wijze van documenteren van onverwachte, bijzondere en archeologische waardevolle terreinen waarbij altijd veel aandacht is geschonken aan de presentatie aan het publiek. Dit laatste kwam tot uiting in de exposities en in de reeks fraai geïllustreerde publicaties in de 'VOM-reeks'. De Legpenning is op de jubileumdag van de AWN op 26 oktober '91 uitgereikt.

Stadsarcheologie in Maastricht

Onlangs beëindigde de Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken van de gemeente Maastricht zijn ruim een jaar durend onderzoek op het terrein van het Oude Minderbroedersklooster, nu Rijksarchief. In de buitentuin is een laat-13de-eeuwse tegelvloer en een aantal bijzondere grafzerken aangetroffen die behoorden tot het laat-middeleeuws klooster. Tevens kwam hier een stuk van de 13de-eeuwse stadsmuur aan het licht. Onder de kloosterbebouwing werden resten van 12de-eeuwse muren aangetroffen, vermoedelijk resten van de eerste molens langs de Jeker, en sporen van vroeg-middeleeuwse bewoning. Onder de stadsmuur vond men een lange rij heipalen, dendrochronologisch onderzoek moet nu uitmaken wat de bouwdatum van de eerste middeleeuwse Maastrichtse stadsmuur is. In de binnenhof van het klooster werd nog een intact deel van de 13de-eeuwse stadsmuur aangetroffen, gebouwd op een aarden wal. Men zal proberen het stuk muur te behouden en zichtbaar te maken voor publiek. De eindresultaten van de vrijwel volledig door Rijksgebouwendienst gefinancierde opgraving zullen in samenwerking met het Rijksarchief worden gepubliceerd, waar na 1995 ook een aantal vondsten zullen worden gepresenteerd.

Expositie bodemvondsten Bleiswijk

In de Oudheidkamer van het Zuid-Hollandse Bleiswijk is de complete 17de-eeuwse huisraad van een molenaar te bezichtigen. De expositie werd ingericht door de Archeologische Vereniging De Wende die opgravingen verrichtte naar de molen in Berkel en het landgoed 'Snippenrust' in Bleiswijk. De expositie omvat het gebruikelijke aardewerk, eetgerei, voorraadpotten en glaswerk. Er is tevens informatie over functie van de voorwerpen en over de opgravingen van de afgelopen jaren.

Oudheidkamer Bleiswijk, Dorpsstraat 89, Bleiswijk; tot en met maart 1992, do 19-21 uur of op afspraak; 01892-13844.

Terpenonderzoek in Noord-Nederland

Vanaf 18 januari tot en met 1 maart 1992 is in het Fries Museum een expositie te zien over het terpenonderzoek in Noord-Nederland. De aanleiding voor deze expositie vormt het 75-jarig bestaan van de Vereniging van Terpenonderzoek. De expositie wordt mede georganiseerd door het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en het Groninger Museum.

De tentoonstelling geeft een beeld van de woon- en leefwijze van de terpbewoners en van de ontwikkelingsgeschiedenis van het terpenonderzoek. Allereerst wordt door middel van verspreidingskaarten, luchtfoto's en een maquette het onderwerp ingeleid. Vervolgens worden de terpaufgravingen in de 19de eeuw belicht, waarbij zowel de commerciële afgravingen als de activiteiten van genootschappen en individuele onderzoekers aan de orde worden gesteld.

De huidige methode van opgraven, waarbij delen vlaksgewijs worden blootgelegd en vertikale dwarsprofielen worden gemaakt, leidde tot grote toename van de kennis over terpen en hun bewoners. De vondsten konden in hun oorspronkelijke context worden bestudeerd. In de tentoonstelling worden de resultaten van dergelijke gerichte onderzoeken van negen Fries-Groningse terpaufgravingen getoond. Hieronder bevinden zich bijzondere vondsten, zoals een vroeg-middeleeuwse dwerg uit Oosterbeintun, een aardewerken masker uit Middenstun en een bronzen twaalfvlak uit Hartwerd, vermoedelijk een Romeins meetinstrument.

Tenslotte zal er op de tentoonstelling een deel gereconstrueerd woongedeelte van een terpboerderij te zien zijn. Bij de tentoonstelling zal een verzameling met diverse artikelen verschijnen.

Het Fries Museum organiseert in samenwerking met het Fries Genootschap twee lezingen bij deze tentoonstelling.

Op 12 februari zal mevrouw dr. M.C. Galestin, verbonden aan de vakgroep mediterrane archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen spreken over Friezen en Romeinen.

Op 19 februari zal projectleider dr. J.M. Bos spreken over de terp-opgraving te Wijnaldum. De lezingen vinden plaats in het Fries Museum van 20.00 tot 22.00 uur; toegang f 7,50.

*Fries Museum, Turfmarkt 24,
8911 KT Leeuwarden, 058-123001*

*Openingstijden:
di t/m za van 10-17 uur
zon- en feestdagen van 13-17 uur.*

De archeologische berichten worden samengesteld met behulp van informatie van het Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden, tel. 071-146246.

MONUMENTENZORG

Uitbreiding van de Ruïnekerk te Bergen (N.H.)

De bouw van de kerk in Bergen is aan het eind van de 14de eeuw begonnen en was omstreeks 1420 voltooid. Deze kerk verving een oudere, die rond het midden van de 14de eeuw wegens bouwvalligheid was gesloopt. De huidige ruïne is het gevolg van de strijd van de Hollandse officier Diederik Sonoy tegen de Spanjaarden. Na de val van Enkhuizen in 1572 had hij o.a. Hoorn en Medemblik veroverd. In de strijd om

Bergen (1574) had hij een deel van het dorp en de kerk in brand gestoken, dit om te vermijden dat de Spanjaarden er een bolwerk konden vestigen. Na de oorlog werd in 1594-'97 het koor herbouwd en de ruïne van het schip in stand gehouden. In 1955-'61 is het koor bij de restauratie met één travee westwaarts vergroot en voorzien van een portaal in Zaanse stijl.

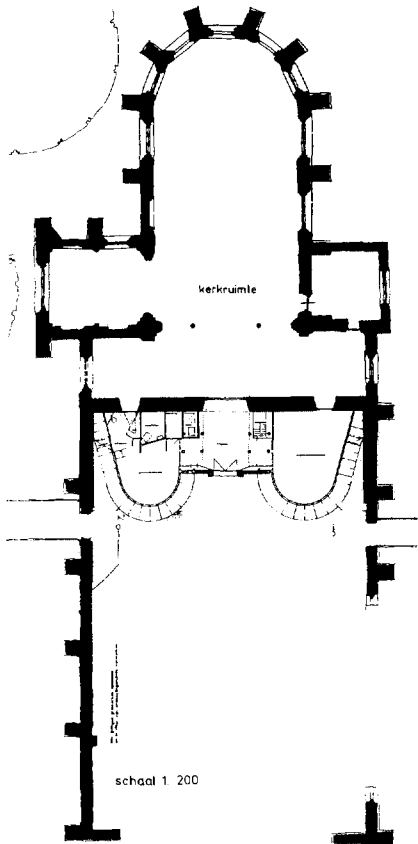
Afb. 1. Gezicht naar het oosten (foto RDMZ 1923)

Afb. 2. Overzicht vanuit het zuiden (KLM Luchtfotografie-Schiphol, 1965).

Het belang van de ruïnekerk is tweeledig. Enerzijds is er de historische dimensie, de tastbare getuigenis van de Tachtigjarige Oorlog. Anderzijds is er de romantische betekenis van de ruïne, die, zwaar overwoekerd, in de 18de en 19de eeuw grote aantrekkingskracht uitoefende en meermalen in beeld werd vastgelegd. De begroeiing wordt nu nog slechts voor een deel toegelaten. Desondanks heeft de ruïne als romantisch monument niet aan betekenis ingeboet, omdat de ligging midden op het grasveld en de rondom lopende kerkhofmuur onveranderd zijn gebleven.

Toch wijkt de ruïnekerk van Bergen in één opzicht af van een kerkruïne als Warmond of een kasteelruïne als Wijk-bij-Duurstede, ruïnes die slechts één functie hebben: een monument van het verleden zijn. De kerk in Bergen is geen verstilde ruïne, omdat een deel van het gebouw intact is gebleven en dienst is blijven doen. Juist dit laatste element maakt dat een uitbreiding in principe mogelijk moet zijn. Er is behoefte aan meer publieks ruimte. In het voorliggende plan is deze ondergebracht in twee paviljoen-achtige uitbouwen aan weerszijden van het Zaanse-portaal. Voorwaarde is dat deze dermate bescheiden zijn, dat de romantische belevingswaarde van de ruïne niet wordt aangetast.

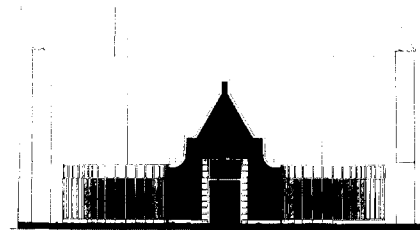
Afb. 3. Plattegrond uitbreiding, tekening Architectenbureau Van Eyk en Krouwel, Castricum.

De voorgestelde uitbreiding voldoet hieraan qua situering en volume. Terwijl in de jaren '50 bij de vervanging van een neogotisch portaal gekozen werd voor een hier geheel niet passende neozaanse aanbouw, wordt nu uitdrukkelijk voor een eigentijdse vormgeving gekozen. De vraag werpt zich op of door sloop van het Zaanse portaal niet een minder hybride en minder volumineus resul-

taat verkregen zou kunnen worden (temeer daar het portaal nog slechts als een schot zal voortbestaan, want de zijwanden worden gesloopt). Wil men het portaal handhaven, dan ware nog te overwegen de ruimtes tussen portaal en voormalige schipwanden recht af te sluiten, waardoor de nieuwbouw beduidend minder ver naar voren zou hoeven te komen en als afgescheiden ruimte minder nadrukkelijk aanwezig zou zijn.

lit: *Kunstreisboek Noord-Holland*

A. de Vries (RDMZ)

Afb. 4. Aanzicht uitbreiding, tekening Architectenbureau Van Eyk en Krouwel, Castricum.

Amersfoort goed bekeken

Amersfoort is vanouds bekend door haar historische binnenstad met de vele monumenten, de beeldbepalende panden en het karakteristieke stedelijke patroon, waarin de waterlopen nog steeds een belangrijke plaats innemen. Daarnaast is de laatste jaren veel aandacht besteed aan de jongere wijken rond de oude kern, waarin een respectabel aantal jonge monumenten bleek te staan. De zorg voor dit erfgoed wordt tegenwoordig door velen gedeeld. Niet alleen door de overheden – het Rijk, de provincie en de gemeente –, maar vooral ook door de eigenaren en de gebruikers van de historisch waardevolle panden en door bewoners, die in de geschiedenis van hun stad zijn geïnteresseerd. Bij stadsvernieuwing, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening, bij economische investeringen en culturele activiteiten, met name in het centrum van de stad, vervullen de Amersfoortse monumentenzorg en archeologie een steeds belangrijkere rol.

Vanuit deze optiek heeft het gemeentebestuur van Amersfoort ernaar gestreefd om haar nieuwe monumentennota, waarin zowel de monumentenzorg als de archeologie centraal staan een groot verspreidingsgebied te geven. *Amersfoort goed bekeken* gaat niet alleen in op het voorgenomen beleid in de komende tien jaar en de resultaten van de monumentennota *Vooruitstrevend Behoud 1979*. Het biedt ook de nodige achtergrondinformatie aan de direct bij de monumentenzorg betrokkenen, de eigenaren, de bewoners, de architecten en de aannemers.

De hoofdstukken 7 en 8 gaan dieper in op de voor de monumentenzorg belangrijke wet- en regelgeving en de consequenties daarvan voor het gemeentelijk beleid. Aangezien de subsidieregelingen de laatste jaren ingrijpend zijn gewijzigd worden ook voor dit terrein, in samenhang met fis-

cale aftrekmogelijkheden, de belangrijkste financiële zaken op een rij gezet. Dit is te meer noodzakelijk omdat de gemeente onlangs verschillende taken van de Rijksoverheid heeft overgenomen en nog meer dan in het verleden, het 'loket' voor de burger is geworden. De in dit gedeelte gegeven achtergrondinformatie dient tevens als basis voor het tiende hoofdstuk: 'Beleidsvoorstellen Monumentenzorg en Archeologie 1990-2000'.

De bij de kleurenfoto's geplaatste teksten geven in het kort een overzicht van de belangrijkste items, die in de nota ter sprake komen. De centraal in het boek opgenomen 'Monumentenwijzer' zet stap voor stap uiteen hoe men moet handelen als men binnen één van de monumentale categorieën een pand wil verbouwen of, al dan niet met subsidie, wil restaureren.

De nota wordt besloten met de teksten van de van toepassing zijnde wet- en regelgeving.

De secties Monumentenzorg en Archeologie hebben de verwachting dat dit boek, waarin zowel beleid als praktijk zijn gecombineerd, voldoende houvast biedt om de komende tien jaar zowel doeltreffend als zorgzaam te kunnen omgaan met de historische en monumentale waarden van Amersfoort.

'Amersfoort goed Bekeken; Beleidsnota en vademecum over monumentenzorg en archeologie'. Samenstelling: Monumentenzorg en Archeologie Gemeente Amersfoort, Willem den Adel, Cor van den Braber, Max Cramer en Jaap Vernhout (Monumentenzorg), Auke de Boer, Monique Krauwier en Francien Snieder (Archeologie), Amersfoort 1991 (ISBN 90-74176-0-01).

Nieuwbouw bij de Lambertuskerk te Vught

In een tijd dat veel kerken met leegstand bedreigd worden en er naarstig naar nieuwe bestemmingen gezocht wordt, doet het vreemd aan dat er ook enkele kerkgemeentes zijn die met ruimtegebrek te kampen hebben. Het gaat hierbij om middeleeuwse, hervormde kerkgebouwen, die om diverse redenen in de loop der tijd zijn ingekrompen. Dit kon gebeuren door verwoesting (bijvoorbeeld in de Tachtigjarige Oorlog) of omdat maar een klein deel van de ruimte voor de eredienst nodig was. Dit deel werd afgescheiden door een houten schot of een stenen sluitwand en wat de rest betreft zette zich een gestaag verval in, uiteindelijk gevolgd door sloop. Het huidige ruimtegebrek in dit soort gebouwen heeft te maken met de wens om kerkelijke functies te concentreren in of rond de kerk zelf of om het gebouw rendabeler te maken door het aantrekken van nevenfuncties. De plannen die er momenteel leven voor een inbouw in het ruime koor van de Hervormde kerk in Wassenaar zijn een voorbeeld van de eerste. Havelte en Haringhuizen (zie Bulletin K.N.O.B. 1991, resp. nrs. 3 en 4) zijn voorbeelden van het laatste. Onlangs zijn plannen gepresenteerd voor uitbreidingen van de Lambertus te Vught en de zogenaamde Ruïnekerk te Bergen (N.H.). De Lambertus werd in de 15de eeuw gebouwd ter vervanging van een romaanse voorganger. De

Afb. 1. De Lambertuskerk gezien vanuit het noordwesten. Geheel rechts de toren (foto RDMZ 1960).

toren is iets later, in 1521, opgetrokken en in 1562, na een brand, hersteld. Tijdens het beleg van Den Bosch door Prins Maurits in 1603 viel de Lambertus ten prooi aan het strijdgewoel. De kerk brandde af, het schip stortte in. Herstel en herbouw volgden tussen 1615 en 1618, waarbij de gewelven werden vervangen door een houten zoldering.

Waarschijnlijk in of na 1629, toen de kerk in hervormde handen overging, is het schip door een houten schot van het transept afgescheiden. In 1759 is dit schot door een stenen wand vervangen. Toen het schip in 1821 vanwege zijn slechte constructieve toestand werd gesloopt, hoefde dus geen nieuwe sluitwand voor de viering te worden opgetrokken. Een jaar later werden de dwarspannen verlaagd, waarvan de noordelijke als consistoriekamer en de zuidelijke als kosterswoning dienst ging doen. De viering kreeg in de jaren '30 twee verdiepingen ten behoeve van kerkeraad en zondagsschool – een indeling die bij de laatste restauraties van de jaren '50 weer ongedaan is gemaakt.

De kerk is in de loop der eeuwen aan een telkens weer gewijzigd gebruik en de daarbij behorende verbouwingen onderhevig geweest. De ruimte voor de uitoefening van de eredienst is steeds verder ingekrompen en er zijn ruimtes voor nevenfuncties bijgekomen. De thans voorgestelde uitbreiding is een logisch vervolg daarop.

Het feit dat voor de gewenste uitbreiding geen toevlucht genomen wordt tot de herbouw van het schip is te waarderen, omdat daarmee de geschiedenis van het gebouw herkenbaar blijft. Het 'inkrimpende' kerkgebouw – het niet herbouwen van door storm, brand of verwoesting verdwenen onderdelen – is op zich zelf een belang-

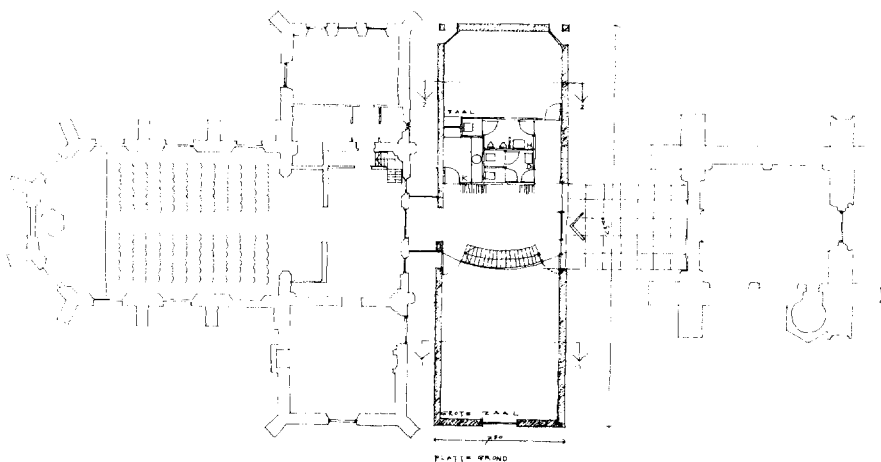
rijk historisch gegeven dat in ons land bij meerdere, oorspronkelijk katholieke en later hervormd geworden kerken voorkomt (bv. Dom van Utrecht, Hervormde kerk Dongen, Hervormde kerk Ammerzoden, Hervormde kerk Wassenaar).

Hoewel niet is aangegeven in welke materialen de nieuwbouw gedacht is, manifesteren deze zich qua vormgeving als een eigentijdse toevoeging. De bouwmassa en de eindgevels zijn afgeleid van de verlaagde transeptarmen: enerzijds een aanpassing, anderzijds echter een breuk met de geschiedenis waar het de situering betreft; een bouwmassa op de plaats van het verdwenen schip, maar evenwijdig aan het transept. In hoeverre en in welke opzichten bepaalt de bestaande

situatie de uitgangspunten voor een nieuwbouw? Criteria kunnen zijn bouwmassa, materiaalkeus en situering. In de praktijk blijkt dat één of een combinatie van deze elementen voldoende is om ervoor te zorgen dat een nieuwbouw zich voldoende onderscheidt om het historisch gegeven zijn bestaansrecht niet te doen verliezen en zonder dat anderzijds de nieuwbouw een karakterloze aanpassing zou worden. Aan de voorwaarde van de herkenbaarheid van de historisch gegroeide situatie wordt met dit plan voldaan. Het laat wat dat betreft geen enkele ruimte voor twijfel, behalve dat het opgevat zou kunnen worden als een historische verwijzing naar een verdwenen situatie, wat het niet is.

De situering wil een doelbewuste ontkenning zijn van de bouwgeschiedenis van de kerk. De plaats (en ook het volume) zijn niet geïnspireerd op de historische morfologie van het gebouw, uitgangspunt voor het ontwerp lijkt louter en alleen de bestaande bouwmassa te zijn, ontdaan van zijn historische betekenis. Met andere woorden: het uitgangspunt voor deze nieuwbouw wordt gevormd door een kerk en losstaande toren als architectonisch, maar niet als historisch gegeven, alsof er nooit sprake is geweest van een schip. Vanuit dat standpunt is de nieuwbouw begrijpelijk. Echter, beredeneerd vanuit de geschiedenis zou de nieuwbouw zijn plaats eerder in de lengterichting tussen transept en toren gevonden hebben, als opvolger van het oude schip maar niet noodzakelijkerwijs in plattegrond of opstand daarop geënt. Anderzijds is geen uitbreiding van de kerkruimte zelf beoogd en is er dus geen sprake van een functionele opvolger van het oude schip. Dit zou er eveneens voor pleiten de nieuwbouw juist niet door de plaats van het oude schip te laten inspireren. Voordeel hierbij is ook dat de karakteristieke scheiding tussen koor en toren intact blijft. Geconfronteerd met de keuze tussen een nadrukkelijk door de bouwgeschiedenis opgelegde situering in de lengte-as of een puur functioneel bepaalde plaats, zou de eerste optie wellicht te overwegen zijn geweest, omdat deze de historische morfologie van het gebouw het beste ondersteunt.

A. de Vries (RDMZ)

Afb. 2. Ontwerp uitbreiding door Architectenburo Quist (augustus 1990) plattegrond.

Stichting Bouwhistorie Nederland een noodzakelijke stap

In de ruim honderdjarige geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg is gebleken dat het bestaan van een RDMZ niet automatisch de instandhouding van alle historische gebouwen inhoudt. Ook bleek dit instituut in de praktijk geen garantie voor een verantwoorde restauratie van een monument. Pas door het pionierswerk van de eerste bouwhistorici werd duidelijk dat er aan de gevestigde monumentenzorg iets ontbrak. Je kunt een gebouw niet slechts met potlood en liniaal restaureren. Je moet het eerst op de steigers geproefd, gevoeld en vooral begrepen hebben.

Tevens zijn de bestaande monumentenlijsten door de inbreng van het bouwhistorisch onderzoek niet langer betrouwbaar. Immers, het meest gebruikte kunsthistorische uitgangspunt voor plaatsing op de lijst, de voorgevel, bleek nu juist vaak het jongste bouwdeel te zijn. Hierdoor blijft de gedachte, dat alle historisch waardevolle gebouwen in Nederland nu wel bekend en geïnventariseerd zouden zijn, onwaar. Zo werden door middel van structureel bouwhistorisch onderzoek in Utrecht en Den Bosch door gemeentelijke bouwhistorici letterlijk honderden onbekende middeleeuwse woonhuizen herontdekt. Door de nu in uitvoering zijnde veranderingen in de monumentenzorg ontstaan zowel nieuwe gevaren als nieuwe kansen voor het bouwhistorisch onderzoek. De decentralisatie van de monumentenzorg brengt naast een aantal grote veranderingen ook een groot aantal problemen met zich mee. Lokale overheden worden belast met het verlenen van vergunningen en het begeleiden van restauraties, maar het ontbreekt hen vaak aan technische kennis om deze taken goed uit te kunnen voeren. Steeds meer gemeenten gaan dan ook over tot het inschakelen van partikuliere bouwhistorische onderzoeksburo's. Deze toenemende vraag naar deskundig advies op bouwhistorisch gebied heeft met zich meegebracht dat het aantal mensen dat zichzelf bouwhistoricus noemt plotseling spectaculair is gestegen, terwijl een volwaardige academische opleiding tot bouwhistoricus ontbreekt.

Dat het voor een restauratie zo fundamentele bouwhistorisch onderzoek vaak achterwege blijft is zeker voor een groot deel te wijten aan de 'naams-onbekendheid' van het begrip bouwhistorie. Heeft men er al eens van gehoord, dan denkt men dat het slechts te maken heeft met de kennis van historische bouwmaterialen. Dat het onderzoek veel verder gaat, voor een restauratie van veel nut kan zijn en, misschien wel een sterker argument, vaak aantoonbaar kostenbesparend is, willen maar weinigen aannemen.

Op het onlangs in Zeist gehouden symposium 'Het Grote Verband' kwamen een aantal van bovenstaande problemen duidelijk naar voren. Niet alleen de problemen bij de lokale monumentenzorg, ook de vele vooroordelen tegen bouwhistorisch onderzoek in het algemeen kwamen aan de orde. Het doel van de dag, het belichten van de rol van bouwhistorisch onderzoek in de praktijk, kwam het best tot uiting in de voorbeelden van hoe het mis kan gaan als dit onderzoek een-voudigweg achterwege blijft. Jammer genoeg

werd de dag niet afgesloten met een conclusie, een oplossing of een heldere toekomstvisie.

Dat restaureren in Nederland vandaag de dag vaak inhoudt dat vooral woonhuizen op de gevel na gesloopt worden lijkt langzamerhand een geaccepteerde praktijk. Wat resteert is slechts een gemoderniseerde kopie zonder geschiedenis. Op deze wijze verdwijnen in ons land jaarlijks enige tientallen historische gebouwen zonder dat er zelfs enige vorm van documentatie plaatsvindt. Terecht is dit verschijnsel wel eens vergeleken met het ongelezen weggooien van oude archiefstukken. Is het bewaren en vastleggen van ons cultureel erfgoed niet een zaak van ons allemaal? Is bouwhistorisch onderzoek daar niet een onderdeel van?

Het streven om al die objecten in de toekomst bouwhistorisch te gaan onderzoeken is mooi, maar bouwhistorie heeft als geïsoleerde wetenschap geen overlevingskansen. Ze moet haar basis vinden in een brede maatschappelijke belangstelling! Mede omwille van dit argument was de oprichting van de STICHTING BOUWHISTORIE NEDERLAND een noodzakelijke stap.

De STICHTING BOUWHISTORIE NEDERLAND (SBN) ziet als haar eerste opgave het 'grote publiek' duidelijk te maken wat bouwhistorie nu eigenlijk is. Het doel van de stichting wordt in de statuten omschreven als:

'Het bevorderen van de publieke belangstelling voor bouwhistorisch onderzoek, alsmede het bevorderen van de kwantiteit en de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland'.

De stichting wil dit bereiken door het geven van gerichte voorlichting. Op dit moment wordt een folder met algemene informatie over bouwhistorisch onderzoek voorbereid. Het is de bedoeling hiermee het publiek en potentiële opdrachtgevers, bijvoorbeeld lokale overheden, te benaderen. Ook werkt de SBN aan een thema-boekje over bouwhistorie ten behoeve van de Open Monumentendag 1992. Het staat zo goed als vast dat het landelijk thema van die dag 'bouwhistorisch onderzoek' zal worden; een buitenkansje om een breed publiek te kunnen benaderen.

De SBN wil tevens een 'bindmiddel' zijn voor iedereen die belangstelling heeft voor bouwhistorisch onderzoek. Dit tracht zij te bevorderen door het uitbrengen van een nieuwsbrief voor de donateurs, en in de toekomst door het organiseren van excursies en seminars. Ook tracht zij publikaties over bouwhistorisch onderzoek te stimuleren. Om deze doelen te bereiken hebben wij de steun van belangstellenden en belanghebbenden hard nodig. De SBN hoopt uw naam dan ook spoedig aan haar donateurslijst te kunnen toevoegen!

Ronald Glaudemans,
secretaris SBN

Voor informatie kunt u schrijven naar:
Stichting Bouwhistorie Nederland
Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht

Als u donateur wilt worden dient u minimaal f 25,- over te maken op gironummer 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG te Utrecht. Graag onder vermelding van telefoonnummer en beroep of instelling.
U ontvangt dan ook automatisch de nieuwsbrief.

MUSEA

De Nederlandse musea gezien in internationale context

Op vrijdag 1 november 1991 organiseerde de Nederlandse Museumvereniging een symposium met als thema *De Nederlandse musea gezien in internationale context*. Bijzondere aandacht werd hierbij besteed aan nieuwe museale huisvesting en aankoopbudgetten. Verschillende buitenlandse sprekers vergeleken de situatie in eigen land met die van de Nederlandse musea. Henri Loyrette, hoofdconservator van het Musée d'Orsay in Parijs besprak de verbouwing van het voormalige Gare d'Orsay tot het huidige Musée d'Orsay en toonde ook andere voorbeelden van nieuwe museale huisvesting in Frankrijk. Jens Henrik Sandberg, conservator van het Louisiana Museum in Hünlebaek (Denemarken) sprak over aankoopbudgetten in Denemarken. Richard Calvocoressi, directeur van de Scottish National Gallery of Modern Art in Edinburgh belichtte de financiële situatie van de musea in Groot-Brittannië. Jan Piet Filedt Kok, directeur beheer en behoud van de collecties van het Rijksmuseum in Amsterdam sprak over het Nederlandse aankoopbeleid. Dagvoorzitter was Nicolette Sluyter, directeur van de Stedelijke Musea in Gouda. Het welkomstwoord werd uitgesproken door gastheer W.H. Crowwel, directeur van Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam, die voor deze gelegenheid de aula van het museum aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging en andere genodigden en belangstellenden ter beschikking had gesteld.

Nieuwe museale huisvesting

Museumarchitectuur staat vooral de laatste jaren sterk in de belangstelling. Ruimtegebrek dwingt vele musea tot nieuwbouwprojecten en verbouwingsactiviteiten, die een bedreiging vormen voor de monumentale waarde van het museum, dat vaak in een historisch gebouw is ondergebracht. De architect moet rekening houden met deze historische waarde en met de specifieke museale taken, die eisen stellen aan de ruimtelijke indeling van het gebouw. Tegenwoordig lopen de opvattingen over de functie, de ruimtelijke opbouw en het exterieur van het museumgebouw nogal uiteen. Zo beschouwt Frans Haks (Groninger Museum) het gebouw als een kunstwerk, waaraan net zoveel aandacht geschonken mag worden als aan de collectie die zich in het gebouw bevindt. Daarentegen ziet Alexander van Grevestein (Bon-nefantenmuseum Maastricht) het museumgebouw als een gesloten geheel dat de kunstwerken moet beschermen. Ook de toename van het aantal bezoekers is van invloed op de traditionele opvattingen over het museumgebouw. Zo werd het museum steeds meer tot een prestige-object, waarmee een stad haar culturele imago kan versterken en zelfs internationaal aanzien kan verkrijgen door de aanstelling van een internationaal bekende architect. Wim Crowwel hield deze neiging om voor nieuwbouw 'sterarchitecten' te vragen. Daarbij wordt volgens hem te veel naar de naam gekeken en te weinig naar de bedoelingen van het museum en de ruimte die de collectie nodig heeft. Volgens Crowwel is het ruimtegebrek in de depots het belangrijkste probleem waar de ruim achthonderd musea in ons land mee kampen. Hij bepleitte één centraal museumdepot, waar kunstwerken opgeslagen kunnen worden waarvoor in musea te weinig ruimte is.

Ook bij de Franse musea is er sprake van een toename van nieuwbouw en verbouwingsprojecten. Henry Loyrette toonde hoe in Frankrijk voor de grote verscheidenheid aan verzamelingen een grote verscheidenheid aan oplossingen gekozen. De projecten variëren van nieuwbouw (Grenoble, Nîmes), verbouwing van oude galerijen (Nantes, Lyon), renovatie van ruimten die oorspronkelijk een andere bestemming hadden (Bordeaux, Musée d'Orsay) tot uitbreiding met een nieuwe vleugel (Blérancourt, Rijsel). De architecten werden aangesteld na een open prijsvraag (Rijsel, Nîmes), een beperkt consult (Grenoble, Musée d'Orsay) of door een rechtstreekse selectie door de rijksoverheid (Louvre). De werkzaamheden in de Rijksmusea worden rechtstreeks door de staat bekostigd. Activiteiten van het grootste deel van de musea in de provincies worden veelal gefinancierd door het stadsbestuur, het departement of de regio waartoe zij behoren. In alle gevallen verzekert de Directie van de Franse musea en de Inspectie van de Franse musea assistentie op artistiek, technisch en wetenschappelijk gebied.

Aankoopbudgetten

Zo speelt zowel in Frankrijk als in Nederland de (gemeentelijke) overheid een belangrijke rol bij de financiering van nieuwbouw projecten bij musea. Waar men over het algemeen over voldoende middelen lijkt te beschikken om nieuwbouw te realiseren is het aankoopbudget tot uitbreiding van de museale collectie te beperkt. Jan Piet Filedt Kok acht versterking van de collectie op kwalitatief hoog niveau van levensbelang voor een museum. Op die manier kan een collectie zich blijven ontwikkelen in samenhang met veranderende museale en kunsthistorische opvattingen op het gebied van registratie en conservatie. In Nederland heeft men zelden op vorstelijke en internationale schaal kunnen verzamelen. Op het gebied van de schilderkunst concentreerde de aandacht zich vooral op de nationale schildersschool. In de afgelopen decennia heeft men dankzij specialistische kennis en een uiterst creatief omgaan met de beperkte middelen een aantal topstukken kunnen verwerven. Tegenwoordig bemoeilijken de stijgende prijzen op de kunstmarkt en de gelijkblijvende aankoopbudgetten een gericht museaal aankoopbeleid. Vaak zijn aankopen toevalstreffers en het aantal gemiste kansen is legio. Zo kon bijvoorbeeld een Rembrandt-landschapstekening van hoge kwaliteit wegens geldgebrek niet aan de collectie van het Rijksmuseum worden toegevoegd (uit de collectie van de Duke of Devonshire, geveild bij Christie's in Londen in 1987 voor respectievelijk 1.375.000, 220.000 en 209.000 pond). Om dezelfde reden kon het Rijksmuseum geen bod doen op drie gegraveerde glazen, die in 1989 bij Christie's Amsterdam voor f 450.000 werden geveild. Deze topstukken hadden een belangrijke aanvulling kunnen vormen op de collectie 17de-eeuws Nederlands glas van het Rijksmuseum. Jan Piet Filedt Kok bepleit een nationaal aankoopfonds om een gerichter en slagvaardiger aankoopbeleid voor de 'collectie Nederland' te voeren. Een dergelijk gecentraliseerd aankoopbeleid zou tevens leiden tot inzicht in de opbouw van de diverse collecties en uitwisseling van informatie over aankoopplannen van de Nederlandse musea.

Richard Calvocoressi wees in zijn lezing op het bestaan van dergelijke Britse nationale fondsen zoals het *National Heritage Memorial Fund* en van particuliere fondsen zoals het *National Art Collections Fund*. Vanaf het begin van de tachtiger jaren oefent de Britse regering een steeds grotere druk uit op de musea ten aanzien van hun economisch beleid, hun effectiviteit bij het beheer van de col-

lectie en de oprichting van fondsen naast de gouvernementele. Tegelijkertijd is de relatie tussen particuliere verzamelaar en het rijk steeds ambivalenter geworden, soms zelfs tot op een punt waar dit onderscheid vervaagt. Dit proces vond plaats tegen een achtergrond van prijsstijgingen van moderne en vooral na-oorlogse kunst. Deze situatie zal waarschijnlijk niet beduidend veranderen ondanks de depressie in de kunstmarkt van het afgelopen jaar. De Britse musea werden daarom gedwongen hun attitude ten aanzien van een aantal gevoelige zaken inclusief commerciële *sponsoring*, 'verminderde toegankelijkheid', entree-prijzen en leningen op lange termijn van particulariseren te herzien.

Verzakelijking van het museaal beleid

De Deense musea kunnen dankzij de Museum Wet rekenen op financiële steun van het Ministerie van Cultuur en de Nationale Museumraad. Het aankoopbudget is hiervan slechts een zeer klein onderdeel. Jens Henrik Sandberg verduidelijkt hoe ook in Denemarken musea bij hun aankoopbeleid sterk afhankelijk zijn van particuliere donateurs en giften van stichtingen zoals de Ny Carlsberg Stichting. Tot op zekere hoogte zijn bedrijven als sponsor betrokken bij tentoonstellingen en kunstankopen. Evenals in Nederland is er sprake van een vercommercialisering, een verzakelijking van het museaal beleid, dat zich naar Amerikaans model ontwikkelt met het Museum of Modern Art en het Metropolitan Museum als voorbeeld. Zo accepteerde het Louisiana Museum vorig jaar het gratis aanbod van het internationale *management consultancy* bureau McKinsey om Louisiana's activiteiten en management structuur door te lichten. Een museum moet niet afhankelijk zijn van het rijk of de gemeente alleen. Een museum moet geworteld zijn in de hele maatschappij en op verschillende manieren haar middelen verwerven.

Musea zullen immers de komende jaren niet kunnen rekenen op meer steun van het rijk voor activiteiten, tentoonstellingen en uitbreiding van de museale collectie. De musea, die op deze steun rekenen zullen stagneren. Helaas zal de meerderheid van de musea geen kans zien om het eigen inkomen te vergroten. Maar de grotere Europese musea moeten hun contacten met de maatschappij versterken door middel van lidmaatschappen voor vrienden van het museum, door middel van betere *marketing* en *sponsoring*.

Marijke L.A.J.Th. Brekelmans

Fort Loevestein

Fort Loevestein is tot 1 april 1992 wederom opengesteld voor het publiek. Op iedere zaterdag- en zondagmiddag en op de dinsdag- en donderdagmiddag in de krokusvakantie kan het fort bezocht worden. Na een rondleiding door het kasteel kan de bezoeker de omliggende gebouwen bekijken. Daarin zijn tijdelijke en permanente tentoonstellingen ingericht. Ook een wandeling over de vestingwallen, met uitzicht over de rivieren Maas en Waal, behoort tot de mogelijkheden. De Taveerne zal tijdens de winter geopend zijn. Juist in de winter is een 'middag Loevestein' zeer de moeite waard.

Slot Loevestein, Loevestein 1, 5307 TG Poederloijen, 10832-1375. Geopend iedere zaterdag- en zondagmiddag van 13-17 uur. Tijdens de krokusvakantie ook op 3 en 5 maart van 13-17 uur. De laatste rondleiding is om 16 uur.

Straatrumoer

Rome gezien door Nederlandse schilders in de Gouden Eeuw

De schilder Pieter van der Laer (1599-1642) was één van de vele Nederlandse schilders die in de 17de eeuw naar Italië trokken. Vanwege zijn gebochelde gestalte stond hij daar bekend als 'Pietro Bamboccio': Pietro de vodenpop. Van Laer ontwikkelde tijdens zijn verblijf in Rome een nieuw genre Romeinse straattaferelen. Zowel met deze schilderijen, bevolkt met donkere volkstypen, als met zijn landschappen kreeg Van Laer vele navolgers: de 'Bamboccianti'. De Nederlandse schilders in Rome vormden een hechte gemeenschap. Aan het begin van de 17de eeuw kwamen zij in conflict met de Academia di San Luca, die onder pauselijk gezag stond en het leven van de kunstenaars in Rome beheerste. De wereldse onderwerpen van de Nederlanders stonden lijnrecht tegenover de normen en waarden van de Academia. Mede als gevolg van dit conflict ontstond de 'Schildersbent'. De leden van dit illustere gezelschap namen het niet zo nauw met de regels van de Rooms-Katholieke kerk. Nieuwe leden werden ingewijd tijdens een feest met de dikke Bacchus als leider. Iedere nieuwe 'Bentveughele' kreeg een cynische bijnaam.

De tentoonstelling gewijd aan 'vodenpop' Pieter van Laer en de Bamboccianti kwam tot stand in samenwerking met het Wallraf Richartz Museum in Keulen en is te zien in het Centraal Museum te Utrecht tot en met 9 februari 1992.

Bij de expositie verschijnt een Duitstalige catalogus in kleur en een kleine Nederlandstalige uitgave verzorgd door het Centraal Museum.

Centraal Museum, Agnietenstraat 1, 3500 GC Utrecht, 030-362362, dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur.

Geperst glas uit Leerdam

In samenwerking met het Nationaal Glasmuseum in Leerdam heeft het Drents Museum in Assen de tentoonstelling *Geperst glas uit Leerdam* samengesteld. Deze overzichtstentoonstelling, die al eerder in het Nationaal Glasmuseum was te bezichtigen is in Assen te zien tot en met 8 maart 1992.

Er wordt onder meer aandacht besteed aan het laat 19de en vroeg 20ste eeuwse persglas als imitatie van geslepen kristal. In de ogen van P.M. Cochius, directeur van de Glasfabriek Leerdam, waren dit 'monstrueuze producten', waartegen de minst bedeedden in de samenleving beschermd moesten worden. De vernieuwingen van P.M. Cochius vormen een rode draad in de geschiedenis van de fabriek. Zo gaf Cochius veel beroemde architecten, ontwerpers en beeldhouwers opdracht om goed vormgegeven glas te ontwerpen.

Hiermee beoogde hij zijn fabriek tegen de economische recessie te beschermen en tegelijkertijd een maatschappelijke hervorming tot stand te brengen door de 'gewone man' een esthetisch verantwoord produkt tegen een redelijke prijs aan te bieden. Voorbeelden van dit soort produkten zijn uitgebreide ontbijtserviezen van architecten zoals K.P.C. de Bazel, H.P. Berlage en de Amerikaan F.L. Wright.

Er wordt eveneens aandacht besteed aan glazen plastieken van bekende beeldhouwers uit de twintiger jaren van deze eeuw. De uitvinding van het materiaal Graniver, dat een steenachtig uiterlijk heeft gaf nieuwe impulsen aan de productie van geperst glas. Bekend zijn de cactuspotten van Copier. Minder bekend is dat er van dit materiaal vooral mozaïeken en vloeren zijn gemaakt. Het initiatief van Cochius om samen te werken met kunstenaars vond in Nederland veel navolging en leidde tot de oprichting van de Bond voor Kunst in Industrie. Ook de naoorlogse periode is met persglas van onder meer A.D. Copier, W. Heesen en F. Meydam vertegenwoordigd. Zeer belangrijk voor de Glasfabriek Leerdam was A.D. Copier, die zowel voor als na de oorlog een duidelijk stempel op de productie heeft gedrukt.

Veel van de tentoongestelde voorwerpen hebben betrekking op het dagelijks leven zoals de vele ontbijtserviezen van Copier. Verloren gewaande ontwerptekeningen voor glasserviezen zijn bij archiefonderzoek ontdekt. De serviezen worden in combinatie met deze tekeningen geëxposeerd. Naast het persglas uit Leerdam worden ook voorbeelden uit andere fabrieken uit binnen- en buitenland getoond samen met veel onbekende ontwerptekeningen voor serviezen, voorstudies in hout en gips, persmallen en een persmachine, foto's, verkoopcatalogi en ander documentatiemateriaal.

De catalogus werd geschreven door Drs. T.G. Duits. *Geperst Glas uit Leerdam* telt 150 pagina's en 130 illustraties, waarvan 9 in kleur. Het boek kost f 30,- en is verkrijgbaar bij het Drents museum te Assen en in de boekhandel.

Drents Museum, Brink 1 en 5, 9400 AC Assen, 05920-12741, dinsdag t/m zondag 11-17 uur. In de schoolvakanties óók op maandag.

Architectuur als sieraad van de natuur

De architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)

In de tentoonstelling *Architectuur als sieraad van de natuur* staat een bijzonder onderdeel van de collectie van het Nederlands Architectuurinstituut centraal. Bij het opruimen van het huis van zijn overleden grootmoeder in 1971 ontdekte een nazaat van de landschapsarchitecten Jan David Zocher jr. (1791-1870) en diens zoon Louis Paul Zocher (1820-1915) een blikken trommel vol met tekeningen. Het was het laatste overblijfsel van het huisarchief van de Zochers, dat verder volledig door brand vernietigd was. De trommel bevatte behalve 28 foto's 46 reisschetsen, boom- en figuurstudies en 53 architectuurtekeningen. De resultaten van het onderzoek naar deze architectuurtekeningen door Constance Moes worden tegelijkertijd met de tentoonstelling in een catalogus gepresenteerd. De expositie duurt tot en met 9 februari 1992.

De meeste van deze tekeningen, voor een groot deel aquarellen uit de periode tussen 1812 en 1850, behoorden waarschijnlijk tot een set presentatietekeningen, waarmee de Zochers potentiële opdrachtgevers van hun kwaliteiten als architect trachten te overtuigen. Een echt opleidingsinstituut voor architecten bestond er in die tijd nog niet in Nederland. Jan David Zocher jr. was echter in 1809 door Koning Lodewijk Napoleon in staat gesteld om twee jaar te studeren aan de Parijse Ecole Impériale et Spéciale des Beaux-Arts. Ter afronding van zijn studie heeft Zocher jr. tijdens een twee-jarig verblijf in Rome de klassieke bouwkunst bestudeerd. Nog steeds geniet zijn werk als landschapsarchitect grote bekendheid. Hij ontwierp vele stadsparken, zoals de stadswallen van Haarlem en Utrecht. Samen met zijn zoon, die vanaf 1840 als zijn leerling en vanaf 1850 als zijn compagnon met hem samenwerkte, ontwierp hij onder meer het Vondelpark in Amsterdam en het Park aan de Maas in Rotter-

dam. Als architect en als fel bekritiseerde 'slaafse' navolger van klassieke zuilenorden en tempelfacades raakte Zocher echter al snel in de vergetelheid. Tegenwoordig kunnen deze ontwerpen meer op hun eigen waarde worden beoordeeld. Uit de tekeningencollectie van het NAI blijkt dat zijn neoclassicisme minder slaafs is dan zijn 19de eeuwse collega's beweerden en dat hij naast het neoclassicisme ook andere stijlen beheerste.

Deze tekeningen, meestal vrijstaande gebouwen in een landschap, maken niet alleen de nauwe samenwerking tussen vader en zoon Zocher, maar ook het verschil in tekenstijl duidelijk zichtbaar. De tekeningen van Jan David Zocher jr. zijn strak en zeer precies gedetailleerd volgens de regels van de Parijse Beaux Arts traditie. Het werk van Louis Paul, die in Nederland een opleiding als schilder had gevolgd is losser en 'schillerachtiger' met dik opgebrachte verf. Toen Louis Paul in 1843 als leerling bij zijn vader ging werken, liet deze veel werk aan zijn zoon over. Zo voegde Louis Paul ook wel landschappen toe aan gebouwen, die door zijn vader getekend waren, wat door het grote verschil in stijl een heel bijzonder effect veroorzaakte. Dat deze presentatietekeningen bovendien een grote overtuigingskracht hadden, blijkt uit het feit dat veel uitgevoerde gebouwen van Zocher een treffende gelijkenis met een presentatietekening vertonen.

Overeenkomstig de Engels *picturesque* esthetiek ontwierp Zocher zijn gebouwen als één geheel met het omringende landschap. Het landschap moest een oncultiveerde indruk geven, met slingerwegen, afwisselende begroeiing, kronkelende waterpartijen, doorkijkjes en vergezichten. Bij het gebouw lag de nadruk vooral op het decoratieve effect op een speciale plaats in het landschap. Zo vertonen de presentatietekeningen zowel gebouwen in neoclassicistische, neogotische als in rustieke stijl temidden van een landschap zoals dat beantwoordde aan Zocher's ideaal.

Nederlands Architectuurinstituut, Westersingel 10, 3014 GM Rotterdam, 010-4361155, dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zondag 11-17 uur.

Presentatietekening van J.D. Zocher, aquarel, ca. 1840 (coll. NAI).

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouw:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Mevr. drs. M. E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris
Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

mevr. ir. A. Mazzola,
drs. T. A. S. M. Panhuysen,
mevr. drs. M. M. A. van Boven,
drs. J. F. van Regteren Altena,
prof. dr. G. J. Borger, mr. T. N. Schelhaas,
prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Jubileum Marian de Haas

Op vrijdag 1 november jl. was Mevr. Drs. Marian E. de Haas 12½ jaar in dienst van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Zij mocht de felicitaties van vele zowel huidige als oud-redactie- en bestuursleden in ontvangst nemen.

Public Relations

Tijdens de Open Monumentendag te Utrecht op 14 september was de KNOB met een stand vertegenwoordigd in de kloosterhof van de Dom. De Archeologische Werkgemeenschap Nederland bestond op 26 oktober jl. 40 jaar. Ook op dit lustrium, dat gevierd werd op Kasteel Doornenburg heeft de KNOB zich middels een stand gepresenteerd. Tenslotte was de KNOB aanwezig op de Antiquarenbeurs, die werd gehouden op 3 november jl. in het station te Haarlem. Tijdens deze dagen hebben zich een aantal nieuwe leden aangemeld. Ook de losse verkoop van (oude) nummers van het Bulletin KNOB liep uitstekend.

Winterexcursie 1992

Het voorlopig programma voor de winterexcursie naar Leiden op 15 februari 1992 luidt als volgt: 's morgens bijeenkomst in de Lokhorst Kerk te Leiden, waar de Algemene Ledenvergadering zal worden gehouden. In aansluiting op de vergadering houdt Dhr. G. de Klerk, Hoofd Monumentenzorg Leiden een lezing over een nog nader te bepalen onderwerp. Na de lunch wordt een bezoek gebracht aan het Gravensteen, waarin thans een deel van de Universiteit van Leiden gevestigd is. Vervolgens zal op deze middag ruimschoots aandacht worden besteed aan het complex van het Museum Boerhaave. Nadere mededelingen over dit programma en de kostenopgave voor deze dag worden u afzonderlijk door het Bureau KNOB toegezonden.

Fortifications in Dutch Brasil

Theory and practice of some fortifications of the West Indian Company on the North-east coast of Brasil

Hannedea C. van Nederveen Meerkerk

To study the past military buildings are as good a historic source as churches. Both types of architecture have been engineered a more permanent material than most of the contemporary houses. Thus to the colonial-historian fortifications possess a wealth of material on the history of military science, the history of architecture, on style and social economic history. After the Dutch invaded Pernambuco in february 1630 they adapted the Portuguese fortifications and started to build new forts to consolidate the acquired possessions. Available plans of these forts demonstrate well thoughtout schemes. As authority on the field of the highly influential Italian theories on fortifications the Dutch fortress engineer Simon Stevin adapted these theories to Dutch circumstances and needs. In the colonized regions fortress engineers from this School of Stevin were put to work by the Dutch West-Indian Company. Stones and suitable materials were imported from the Netherlands. No specific manuals have come down to us on form, strategic projection or materials but there exists a writing of Simon Stevin from 1594 with designs of the early Dutch-Brazilian fortifications, which can be reduced after the material as mentioned in this manual. Another source is the diary of the German mercenary Ambrosius Richshoffer, who signed on in Amsterdam in 1629. The most spectacular example of Dutch forts in Brasil was the pentagon In face of the devil. After a thorough restoration the fort at present houses the town-museum of Recife with a varied selection of documents on the Dutch period (1630-1654). Fort Triangle was built on a shallow between the island Antonio Vaz, the isthmus and the continent and played an important rôle during the siege of Recife in 1645. Fort De Bruyn was built in 1630 on the site of a small Portuguese entrenchment to the east of Recife. This square fort has been restored drastically by the Portuguese. Fort Orange (1633), situated on the island of Itamaracá, was designed and carried out by Pieter van Bueren, Andreas Drewisch and perhaps by Cristóvão Alvares. The square plan has been laid out in conformity with the classic Italian notion of a fort, which still was valid in the 17th century. This fort stands out by a remarkable double entrance. This system after Caernavon (1283) has been introduced in Europe by the knights of the Cross. In 1645 the forts on Itamaracá were strengthened thoroughly. Fort Ernestus, built around a Franciscan monastery, this way was converted into a real fort directed against attacks from the interior. Thus in 1654 there were 39 forts and entrenchments along the Dutch-Brazilian coastal strip. This implies the importance of the Brazilian colony. The downfall of the region to the Dutch West-Indian Company is caused by the fact that military spending was too high with respect to the desired income. The form of the forts built by the Dutch outside of Europe often was pentagonal. In the ecclesiastical, military and civil architecture from the fifteenth and sixteenth century the pentagon carried a mystic meaning and was a symbol of the imperfection of man compared to God, who was symbolized with the numbers 7 and 8. In the 17th century the vision on the function of the fort was much more pragmatic and the number of bastions reduced from five to four. Still, in the habit of namegiving calling forts after important places, beloved persons or dignitaries an element of symbolism remained connected with forts and fortifications.

The urban heritage of Jakarta, Recovery of Kota's urban memory

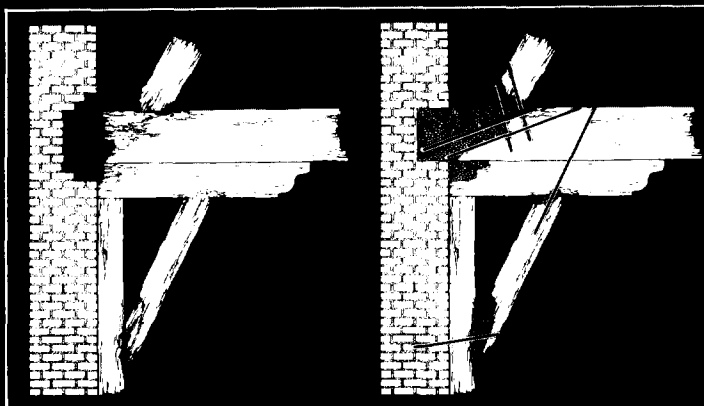
Ronald Gill

If guide-lines for re-planning stay out the structure and form of Old Batavia will be wiped out for good. At present an ambitious project of the Indonesian and Dutch ministries to the reorganization of Jakarta's northern border compares the meaning of Kota as a historic nucleus with her value to Jakarta the metropolis. The urban heritage research divides the old town into parcels and lots. The historic features of these parcels and fragments of buildings, the present morphological characteristic and functional potencies of buildings and urban space to renewal and urban function were analyzed. The historic value of the plan and its contribution to the historic town as a whole has been weighed. This way every block was researched after three themes: historic development and background; present situation both and functional and morphological characteristic. The program of the preservation of Kota as a historic town and on the other hand the re-organization after a revised plan with a high future value are both meant to revitalize the old town. This revitalization also means that the raising of the functional value of the old town is coupled to a high value of experience of space and buildings, which experience is almost completely defined by Kota's historic character. To the preservation of Kota as a historic town strengthening of the original plan is necessary. The building-blocks however must preserve possibilities for development at the same time. In a historic basic or memory-map of Kota the historic plan, objects and historic features have been made visible. These aspects are the starting point of the program for a revised town plan. Also the morphological characteristics of space and buildings are important. The contribution of each of the town-blocks to the coherent whole hereby is central. Because of Kota's historic orientation to the sea as an unmistakable datum of her urban identity the block of Pasar Ikan plays a vital rôle in the town plan. To be able to determine the nature and scope of the functional transformations which are necessary for a durable revitalization Kota's rôle on the level of the metropolis Jakarta must be considered anew. Kota's geographic situation contains unique possibilities. The present *gudang* or warehouse-function of Kota will have to be replaced by a more dynamic and productive usage. Regional reflection on Kota will have to reconsider the meaning of Kota as a historic nucleus in the metropolis Jakarta and within the continually extending megatown JABOTABEK. Next to the two historic axes (one of these the axe of the completed fortification Kota) the third early 19th century axe can gain in meaning as a spatial identity-axe to a growing Jabotabek. This axe also has potency to be developed into a program for cultural tourism to the former islands of the Dutch United East-Indian Company.

Auteurs

De auteurs zijn geplaatst bij de artikelen.

een sterk verhaal van Renofors

Renofors herstelt al ruim vijftien jaren aangetaste en verzwakte houtkonstrukties, zoals balkeinden, muurplaten, spantbenen, blokkelen etc. door middel van een polymeerchemische restauratietechniek met vooraf gemaakte statische berekeningen. Door toepassing van speciaal voor dit doel ontwikkelde epoxyharsen en glasfibers zijn inmiddels in duizenden objecten de dragende en esthetische functies van vele houtkonstrukties herwonnen tegen relatief lage kosten en met optimaal behoud van het oorspronkelijke.

*Voor nadere informatie ligt er een documentatiemap voor u klaar, compleet met een (verkorte) lijst van door Renofors uitgevoerde objecten.

Renofors, gewapend in hout

behoeden om te behouden

Houtworm-, Boktor-, Bonte Knaagkever-, Zwamaantastingen, etc., bedreigen waardevolle houtkonstrukties in vele monumentale gebouwen zoals kerken, kastelen, molens, boerderijen enz.

Conserduc voert sinds 1950 curatieve en preventieve behandelingen uit tegen houtaanvretende insecten en houtaantastende schimmels met gebruikmaking van de modernste middelen en methoden, door geheel Nederland.

Conserduc is tevens leverancier van een modern pakket houtverduurzamingsmiddelen voor de Bouw en "doe het zelfver".

Wilt u het oorspronkelijke behouden en kosten besparen? Vraagt u dan vrijblijvend onze documentatie aan of een kosteloos advies/offerte.

CONSERDUC/RENOFORS^(R)

Stationsstraat 41a, 4921 AC MADE - Tel. 01626-86363* - Fax 01626-86044

Koninklijke Woudenberg Ameide

restaurantie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

In het **Huis ten Bosch** in Holland Village gelegen in de baai van Nagasaki in **Japan**, hebben wij twee oud hollandse stijl-kamers nagebouwd en ingericht.

Een bewerkelijk onderdeel daarvan was het plafond, een replica van stijlzuiver rococo.

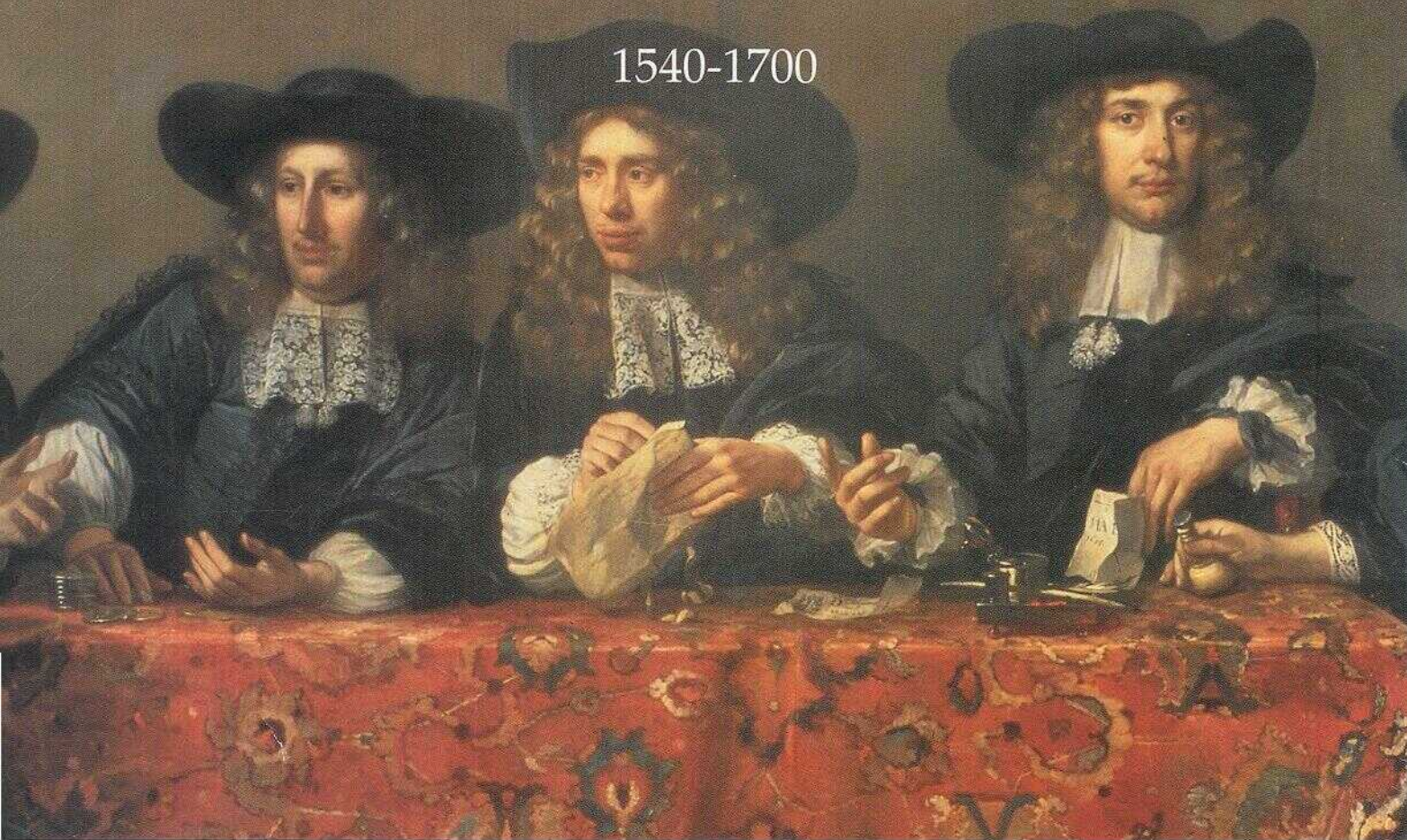
voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Foto: 't Sticht te Utrecht

CARPETS AND THEIR DATINGS IN NETHERLANDISH PAINTINGS

1540-1700

Carpets in Netherlandish Paintings 1540-1700

auteur: Onno Ydema; 208 pagina's; rijk geïllustreerd in zwart/wit en kleur; formaat 22 x 28 cm; gebonden; ISBN 906011.710.7; prijs f 129,—

Carpets in Netherlandish Paintings 1540-1700 inventariseert, beschrijft en interpreteert schilderijen van Hollandse en Vlaamse meesters waarop deze kleur- en motiefrijke kleden zijn afgebeeld.

Aan de orde komen Egyptische, Turkse, Perzische, Indiaase en (vermoedelijk) uit Holland afkomstige tapijten. Elk hoofdstuk eindigt met een geïllustreerde catalogus. In totaal worden meer dan 1000 schilderijen behandeld. Het boek sluit af met een uitgebreid register en een bibliografie.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij de Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen.

WALBURG PERS